

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

KÖNÜL NƏHMƏTOVA

**MƏHƏMMƏDƏLİ TƏRBİYƏTİN
«DANIŞMƏNDANI-AZƏRBAYCAN»
ƏSƏRİ**

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2012**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutu Elmi Şurasının 31 oktyabr 2012-ci tarixli 6 sayılı iclas
protokoluna əsasən çap olunur.*

Elmi redaktor: **Azadə Musayeva**
filalogiya üzrə elmər doktoru

Rəyçilər: **Alxan Bayramoğlu**
filalogiya üzrə elmər doktoru
Səadət Şıxıyeva
filalogiya üzrə elmər doktoru

**Könül Nəhmətova. Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-
Azərbaycan» əsəri. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, 132 səh.**

Kitabda Azərbaycan təzkiyəçilik ənənəsinin inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. M.Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri bu ənənənin davamı kimi öyrənilərək ədəbiyyat tarixçiliyimizdəki yeri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

4603000000
N098 – 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2012

*Elm pilləsində ilk ustadım, elmi rəhbərim
Əflatun Saraclının əziz xatirəsinə ithaf edirəm.
Əflatun müəllim mənə yaxşı müəllim oldu.
Doğru və ya yanlış olmasından asılı olmayaraq öz fikrimi
cəsarətlə söyləməyi mənə məhz O öyrətdi.
Elm, həqiqətən də, ilk növbədə cəsarət tələb edirmiş...*

*“Pis müəllim şagirdlərə həqiqəti çatdırır,
yaxşı müəllim isə onu tapmağı öyrədir.”*

A.Disterveq

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər ədəbiyyat tarixçiliyimizə də təsir göstərərək yeni meyarların və dəyərlərin üzə çıxmasına səbəb oldu. Ədəbiyyatşünaslığımız klassik irsimizin öyrənilməsində milli kök və qaynaqlara söykənmək şansı qazandı. Bu qaynaqlardan ən mükəmməli təzkirələrdir. Keçmiş sovet rejimi dövründə ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməklə kifayətlənilən və ikinci dərəcəli qaynaq rolunu oynayan, ehtiva etdiyi bilgilərə daha çox şübhə ilə yanaşılan təzkirələrin klassik estetik-bədii irsimizin öyrənilməsindəki rolu və əhəmiyyətinin üzə çıxarılması bu gün ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında aktual məsələlərdən biri kimi durmaqdadır.

«Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk nümunələridir və klassik irsin toplanması, yayılması və təbliği, ayrı-ayrı yazıçılar haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların qorunub saxlanması sahəsində böyük iş görmüşdür. Təzkirə - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən uzun ömürlü və həm də ən kütləvi şəkillərdən biridir» [97. 155]. Görkəmli alim akademik Kamal Talıbzadəyə məxsus bu fikri sovet ədəbiyyatşünaslığında bir çox hallarda əhəmiyyəti azaldılan təzkirənin qazandığı ilk bəraət kimi qəbul edə bilərik. Çünki K.Talıbzadənin «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» (1984) əsərinə qədər ədəbiyyatşünaslıqda təzkirələr «tənqidəlayiq» əsərlər kimi qiymətləndirilmişdir. K.Talıbzadənin bu əsərindən sonra təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni bir istiqamətdə öyrənilməyə başlamışdır.

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatşünaslığında klassik ədəbi-bədii irsi toplayıb saxlayaraq əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürən əsərlər çoxdur. Bunlar təzkirə, hədiqə, dəhvə, səfinə, töhfə, cüng

və fayət, sicil, məcmuə kimi adlar daşıyır.

Sayıdığımız bu adlar içərisində yalnız təzkirələr deyil, bu janrların hər biri ədəbi irsin tədqiqində elmi əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda adı çəkilən janrlar içərisində təzkirə ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqidin vəzifəsini daha çox yerinə yetirdiyinə görə bu gün ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Sami Sam Mirzənin «Töhfeyi-Sami» (1550) əsəri ilə başlayan Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixində orijinallığı ilə seçilən təzkirələr quruluşuna və xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Lakin bu əsərlərin hamısını birləşdirən ümumi bir məziyyət onlarda milli mənsubiyyətin qabarıq ifadəsidir. «Soydaşı Sam Mirzədən fərqli olaraq «Gülşənüş-şüəra» müəllifi türk (Azərbaycan) dilində yazılmış ədəbi əsərlərdən nümunə verməklə, artıq milli təzkirəçilik ənənəsinin başlanğıcını qoyur. Sadıq bəy Əfşar öz əsərində isə «şairləri türk və tacik şairlərinə bölür ki», bu, ədibin yaşadığı dövrdə milli şüurun varlığından xəbər verir. «Atəşkədə»nin bir bölməsi ümumən Azərbaycana, onun coğrafi mövqeyinə, burada baş vermiş tarixi hadisələrə, onun şairlərinə həsr edilib. M.M.Nəvvabın təzkirəsi yalnız Azərbaycan şairlərini əhatə edən ilk təzkirədir. «Lütfi bəy Azərdən fərqli olaraq M.Ə.Tərbiyət «Azərbaycan adını kitabın sərlövhesinə çıxarmış, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi gedişini (klassik prosesi) və nümayəndələrinin yaradıcılığını (XX əsrədək) ətraflı işıqlandıra bilmişdir.

Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixində təzkirə ənənəçiliyinə gətirdiyi bir sıra yeniliklərinə görə görkəmli yerlərdən birini tutan «Danışməndani-Azərbaycan» əsərinin müəllifi Mirzə Məhəmmədli Tərbiyət (1875-1940) Cənubi Azərbaycanın qabaqcıl və müasir düşüncəli, alovlu vətənpərvər, maarifçi alimlərindən olmuşdur. Ömrünün sonunadək doğma Azərbaycan xalqının milli-demokratik hərəkatı, düşüncə və istəkləri ilə sıx bağlı olmuş M.Tərbiyət elmi yaradıcılığına görə də çox məhsuldar bir alim idi. M.Tərbiyətin elmi-ədəbi yaradıcılığı Cənubi Azərbaycanın görkəmli ədib və alimləri - Etizadə Məmalik, Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə, Daniş Mirzə Rzaxan, Daniş Hacı Nəcəfəlixan, Daniş Ağa Mirzə Lütfəli, Məzhər Mirzə Abbasquluxan Xoylu, Ağa Mirzə Əliəğa Siqətülislam və b.-nin öz maarifçilik fəaliyyətləri ilə yaratdıqları elmi zəmin üzərində təşəkkül tapmışdır. Onun Azərbaycan

mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi əsərləri içərisində «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsinin xüsusi yeri vardır. Təbiiyyət bir çox əsərlərində, elmi axtarışlarında, o cümlədən, «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsində ədəbiyyat tarixinin mübahisəli, qaranlıq və kölgəli cəhətlərini işıqlandırməğa çalışmışdır. M.Təbiiyyətin Azərbaycan mədəniyyətinə etdiyi böyük xidmətlərindən biri də onun «F.Köçərlinin qarşısına çıxmış əsas maneəni aradan qaldıraraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki bir çox boşluğu doldura bilməsidir». «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsinin ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsindəki xüsusi əhəmiyyəti ondadır ki, bu təzkiyə Azərbaycan mənbələri içərisində ilk əsərdir ki, ədəbiyyat tariximizi bütövlükdə - VII əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər əks etdirir. Göründüyü kimi, «Danışməndani-Azərbaycan» ədəbiyyat tarixçiliyimizdə həm də XI əsrə qədərki Azərbaycan ərəbbilli poeziyası haqqında ehtiva etdiyi bilgilərə görə əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bundan əlavə, təzkiyə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının XVIII, XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəlində yaşayıb yaratmış görkəmli nümayəndələri haqqında verdiyi məlumatlarla da ədəbiyyat tariximizi zənginləşdirmişdir.

Aydın ki, M.Təbiiyyət sistemli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yazmamışdır və qarşısına da belə bir məqsəd qoymamışdır. «Danışməndani-Azərbaycan» adlanan ensiklopedik əsərində Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatının axıradək düşünölmüş, sistemli bir plan əsasında getmədiyi və pərakəndə səciyyə daşdığıni görürük. Lakin tarixi xidmətlərə qiymət verilərkən tarixi xadimlərin fəaliyyəti müasir tələblərə nisbətə deyil, dövrün inkişafı nisbətində qiymətləndirilməlidir. Tədqiqat işində də Məhəmmədli Təbiiyyətin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərindəki ədəbiyyat məsələləri ona qədərki təzkiyələr və yaşadığı dövrdə yaranan ədəbiyyat tarixi əsərləri ilə müqayisəli öyrənilmiş, müasir tədqiqatda əsərin elmi əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır. Müasir elmi-nəzəri fikirdə ədəbiyyat tarixi konsepsiyalarına ehtiyac yarandığından ədəbi-bədii irsimizin tədqiqi sahəsində əhəmiyyətli olan əsərlərin öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi ədəbi irsin öyrənilməsində başlıca qaynaqlardan biri olan təzkiyəçiliyin ədəbiyyat tarixçiliyimizin ilkin

mərhələsi kimi keçdiyi inkişaf yolunu, «Danışməndani-Azərbaycan» əsərini təzkirəçilik ənənəsinin davamı kimi və əsərin əhatə etdiyi ədəbiyyat məsələlərini öyrənməkdir. Bu məqsədlə müəllif aşağıdakı vəzifələri həll etməyə çalışmışdır:

- Azərbaycan təzkirəçiliyinin öyrənilməsi tarixinə ümumi bir nəzər salmaq;
- Elmi-ədəbi janr olaraq təzkirənin yaranması və formalaşması tarixini nəzərdən keçirmək; Azərbaycan təzkirəçiliyini Yaxın və Orta Şərq kontekstində öyrənmək;
- Azərbaycan təzkirəçiliyinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək, hər mərhələnin özünəməxsus cəhətləri və təzkirə ənənəçiliyi ilə ortaq xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq;
- Orta əsrlər təzkirəsinin modern nümunəsi sayıla biləcək, Azərbaycan və İran ədəbiyyatşünaslığında sonuncu təzkirə hesab olunan «Danışməndani-Azərbaycan» əsərindəki ədəbiyyat məsələlərini öyrənmək və bütövlükdə təzkirənin ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirmək.

Təzkirələrin tədqiqi tarixi buradakı klassik irsin araşdırılması ilə eyni vaxta düşür. Lakin təzkirəçiliyin inkişaf tarixinin elmi şəkildə öyrənilməsinə 1960 - cı illərdən başlanılmışdır. Günümüzədək bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, «Məcmül-xəvas», «Gülşənüş-şüəra», «Atəşkədə», «Təzkireyi-Nəvvab», «Riyazül-aşiqin» təzkirələrinin ədəbiyyat tariximiz üçün məziyyətləri və qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsi ədəbiyyat tarixi əsərlərinin yazılmasında dəyərli bir məxəz kimi tədqiqata cəlb olunsa da, ilk dəfə bu monoqrafiyada sistemli və əhatəli təhlilə cəlb edilmiş, buradakı müxtəlif çeşidli ədəbi-elmi materiallar üzrə təsnif olunmuş, ədəbiyyat tarixi prinsiplərinə uyğun şəkildə araşdırılmış, onların əhəmiyyəti göstərilmişdir. Monoqrafiyada təzkirəçilikdə ənənə və novatorluq məsələləri də aydınlaşdırılmışdır.

I F Ə S İ L

TƏZKİRƏ - AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXÇİLİYİNİN BİR JANR VƏ MƏRHƏLƏSİ KİMİ

1.1. Təzkirələrin tədqiqi tarixinə baxış

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haradan başlayır sualı XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ortaya çıxaraq XX əsrin ilk rübündə müəyyən qədər cavablandırıldı. Milli özünüdərk inkişafı nəticəsində meydana çıxan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ideyası müasir ədəbiyyatşünaslığımızda artıq müstəqil konsepsiya, yəni ədəbiyyata konkret baxış və anlama sistemi kimi dərk edilir . XX əsrin son rübündə isə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi araşdırma-ya cəlb edilmişdir. Yəni, get-gedə ədəbi irsin daha qədim qaynaq və örnəklərinə baş vurulmaqdadır. Bu qaynaqlardan biri də təzki-rələrdir. XXI əsrin astanasında artıq müəyyən dərəcədə təzkirələ- rin araşdırılması bu janrın tədqiqi tarixindən danışmağımıza im- kan verir.

Təzkirələrin tədqiqi tarixi onların yaranması ilə başlamışdır desək, əlbəttə ki, yanılmazıq. Məsələn, Sadiqi Əfşarın «Məcməül-xəvas», Lütfəli bəy Azərin «Atəşkədə», Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkirətüş-şüəra» və s. əsərlərində özlərindən əvvəlki təzkirələr və onların müəllifləri haqqında bilgilərə də rast gəlinir və yeri gəl-dikcə bu əsərlərin adı qaynaq kimi qeyd olunur. Öz əsərində təz- kirəçilərdən ən çox danışan müəllif isə Məhəmmədəli Tərbiyətdir. M.Tərbiyətin «Danışməndani - Azərbaycan» təzkirəsi Azərbaycan və Yaxın Şərq təzkirələrinin saf-çürük edilərək ən gərəkli və mö- təbər faktlar, məlumatlar əsasında yazıldığı üçün bu ədəbi janrın

yaradıcıları haqqında da daha geniş və qiymətli bilgilərin məxəzidir. Bu təzkirədə on səkkizdən artıq təzkirəçinin adı çəkilmiş, bəzi müəlliflər haqqında daha geniş danışılmışdır. «Danışməndani - Azərbaycan» əsərini məhz bu cəhətdən təzkirəçiliyin tədqiqi ilə məşğul olanlar üçün bir qiymətli ədəbi-elmi qaynaq kimi qəbul etmək olar. Tərbiyətin təzkirələrə münasibəti haqqında birinci fəslin ikinci bölməsində geniş danışılır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində təzkirələrin ilk tədqiqatçısı kimi görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazı hesab edə bilərik. Salman Mümtazın «Azərbaycan ədəbiyyatı» silsiləsindən olan əsərlərinin yazılmasında əsas mənbələrdən biri kimi orta əsrlər və XIX əsr təzkirələri götürülmüşdür. Şairlərin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərində müəllif ilk növbədə təzkirələrə müraciət edir. Salman Mümtaz özü də 1900-cü ildən başlayaraq iyirmi beş ildən artıq bir müddət ərzində apardığı tədqiqat işlərində əsas məxəzlərdən birinin «mürğənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cünglər və bəyazların» olduğunu qeyd edir. Ədib öz məqalələrində bəzi təzkirələrə tənqidi yanaşır, onların ədəbiyyat tariximizi yaratmalarına geniş imkanları olduğu halda farsofil tendensiyaya uymaqla yanlış mövqe tutaraq millilikdən uzaqlaşmış başqa xalqlara xidmət göstərmələrini ürək ağrısı ilə qarşılayırdı: «Əgər bizi doğru və düz yolumuzdan azdıran yazıçıların hamısı əcnəbi millətlərdən olsa idilər, bəlkə də mən bir o qədər acımazdım. Amma təəssüf olsun ki, Azərbaycan oğlu müvərrixlərimiz, ədiblərimiz, şairlərimiz də həmin o zehniyyətə qapılmış və o yabançı hisslərin axıntısında özləri ilə bizi də baş aşağı axıdıb getmişlər» [67, 301]. Salman Mümtaz təzkirələrin bəzi çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq onları araşdırmaqdan yorulmamış, bəzilərini əldə edə bilmədiyi üçün təəssüflənmiş, gələcək tədqiqatlar üçün bir sıra təzkirələrin adını yaddaş səhifələrinə qeyd etmişdir. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun 24 nömrəli fondunda 414 sayılı saxlanma vahidi altında Salman Mümtazın bir səhifəlik təzkirə adlarını əks etdirən vərəq qorunur ki, bu da onun

təzkiyələrin tədqiqinə böyük maraq göstərməsini təsdiqləyir. Bu əlyazması ən qədim fars təzkiyəsi olan «Lübab-əl-əlbab»dan başlayaraq, XX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş Azərbaycan müntəxabatlarına qədər bir çox antoloji əsərləri əhatə edir [68,79].

Salman Mümtaz elmi fəaliyyətində dönə-dönə məşhur təzkiyə-nəvislərdən Məhəmməd Övfi, Dövlətşah Səmərqəndi, Əmin Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər, Azad Hüseyn Belgirami, Rzaquluxan Hidayət, Həsən Çələbi, Sam Mirzə, Şəmsəddin Sami bəy, Mirxond, Nurhüseyn, Mirhüseyn Nəvvab, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə və başqalarına müraciət etmiş, onlardan faydalanmışdır. Bu hərtərəfli tədqiqatın sayəsində «Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını dana* ədəbiyyatşünasların əksinə olaraq» Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatını min ikiyüz illik möhtəşəm tarixə malik olduğunu, tarixi ədəbiyyatımızın Vaqifdən deyil, çox-çox irəlidən başladığını deyir, «Azərbaycanlıların ədəbiyyatı yoxdur deyən nəümidlərə» təskin cavablar verir [72. 24]. N.H.Nəcəfov Salman Mümtazın fəaliyyətinin əhəmiyyətini açıqlayaraq yazır ki, «Salman Mümtaz məhz təzkiyələri araşdırma sayəsində Nəsimi haqqında özündən əvvəlki tədqiqatçılardan** daha geniş, daha ətraflı məlumat vermişdir [72. 25].

Salman Mümtazın təzkiyələrə olan iradında bir acı təəssüf hissi duyulursa, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında uzun zaman bu ədəbi janra ögey münasibət hiss olunur. 1920-30-cu illərin ədəbiyyatşünaslarından A.Musaxanlı təzkiyəçiliyi feodalizm cəmiyyətinin «tipik ədəbiyyat tarixi» kimi, M.Rəfilisi isə təzkiyələri müntəxəbat xarakterli hesab edərək Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı tarixçiliyinin bir janrı və danılmaz mərhələsi olan təzkiyəçiliyin Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığındakı yerini qaralamışlar [37. 17].

Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov təzkiyəni elmi-ədəbi əsər

---

* “dana” fars dilində “alim” deməkdir.

** H. Ə. Qayıbov, S.Ə. Şirvani, F. Köçərli, Y.V Çəmənəminli nəzərdə tutulur.

kimi qiymətləndirmiş, orta əsrlərin ədəbiyyatını öyrənmək üçün mühüm mənbə hesab etmişdir. Ə.Mirəhmədovun «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»ndə təzkirələr haqqında kifayət qədər bilgi verilməmiş, bu ədəbi növün daha çox mənfə cəhəti nəzərə çatdırılaraq qeyd olunmuşdur ki, «bu əsərlərə tənqidi yanaşmaq, bəzi müəlliflərin qeyri-obyektiv, mübaligəli, bir çox hallarda sinfi məqsədlə təhrif olunmuş iddialarına aldanmamaq lazımdır» [61. 168]. Ə.Mirəhmədovun fikrincə, təzkirələrdə bioqrafik cəhət və sənətkarlıq məsələləri üstünlük təşkil edir .

Görkəmli alim Həmid Araslının XIX əsr təzkirələri haqqında mülahizələrinin yekunu olaraq yenə də bu janrın kəsir cəhətləri vurğulanmışdır. H.Araslıya görə, təzkirəçilərin əsərlərində bir sıra dolaşılıqlar da vardır. Onlar bəzən ağızdan-ağıza eşitdikləri təhrif olunmuş məlumatları həqiqət kimi verirlər. Buna görə də istifadə edilən təzkirələrə mütləq tənqidi yanaşmaq, onlardan daha çox faktik materialları təsbit etmək işində istifadə etmək lazımdır [16. 7].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrin öyrənilməsi sahəsində görülən işlərdən birincisi onların tərcümə və yaxud transfoneliterasiya olunaraq nəşr edilməsidir. Bu günə kimi Azərbaycan təzkirələrindən Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkirətüşşüəra» (1974), Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danişməndani-Azərbaycan» (1987), Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin» (1995), Mir Möhsün Nəvvabın «Təzkireyi-Nəvvab» (1998) əsərləri kiril əlifbası ilə nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrin elmi-ədəbi janr olaraq müstəqil şəkildə öyrənilməsi XX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. Bu baxımdan ilk görünən əsərlərdən biri kimi Qafar Kəndlinin «Sadıq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər» (1964) məqaləsi diqqəti çəkir. Məqalədə Sadiqinin ədəbi yaradıcılığın bir sahəsi olan təzkirəçilik fəaliyyəti də geniş işıqlandırılmış, «Məcməül-xəvas» təzkirəsinin əlyazma nüsxələri, müasir nəşri və İran ədəbiyyatşünaslığındakı tədqiqatı haqqında bəhs olunmuşdur [28]. Mehri Məmmədovanın «Orta əsrlər təzkirəsi» («Elm və həyat», 1974-cü il) adlı məqaləsi isə

XVIII əsr təzkiyəçisi Lütfəli bəy Azər və onun «Atəşkədə» təzkiyəsinə həsr olunmuşdur. Nəsrəddin Qarayevin «Təzkiyəyi-Ziyai» və «Təzkiyəyi-Nəvvab» haqqında bəzi qeydlər («Azərbaycan əlyazmalar xəzinəsi, c.4. 1976) məqaləsi bu sahədə ilk geniş tədqiqat işi hesab oluna bilər. Məqalə hər iki təzkiyə və onların müəllifləri haqqında bilgiler verməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Müəllif burada Mirzə İsa Ziyainin şəxsiyyətini müəyyənəlməyə çalışmış və təzkiyələrin XIX əsr ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsindəki əhəmiyyətini açıqlamışdır. Cənnət Nağıyevanın «Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais» təzkiyəsinin iki əlyazması»^{*} adlı məqaləsində ilk dəfə olaraq Əlişir Nəvainin təzkiyəsi Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkiyətüş-şüəra»sı ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. «Məcalisün-nəfais» təzkiyəsinin Yaxın və Orta Şərqi təzkiyəçiliyi ənənələrinə gətirdiyi yeniliklər vurğulanmışdır. Mehri Məmmədovanın «Təzkiyətüş-şüəra» və onun əlyazma nüsxələri» («Azərbaycan», 1980. №9) adlı məqaləsi isə ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə ilk dəfə olaraq Əmir Dövlətşah ibn Əlaüddövlə Bəxtişah Səmərqəndinin şəxsiyyəti və ədəbi yaradıcılığı haqqında maraqlı bilgiler verməsi ilə diqqəti cəlb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan təzkiyələri Herat təzkiyəçilik məktəbinin təsiri altında formalaşdığından ədəbiyyatşünaslarımızın diqqətini ilk olaraq məhz bu təzkiyələr çəkmişdir.

Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkiyələrin elmi dəyəri ilk dəfə akademik Kamal Talibzadənin «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» (1984) əsərində verilmişdir. Görkəmli alim öz əsərində təzkiyəni Azərbaycan ədəbi fikrinin üç istiqamətindən biri hesab edir və onun ədəbiyyat tarixçiliyimiz üçün əhəmiyyəti haqqında yazır: «Orta əsr ədəbi tənqidinin tarixi inkişafına güclü təsir göstərən mənbələrdən biri də təzkiyədir. Təzkiyə Şərqi ədəbiyyatşünaslığın ən kütləvi, yayılmış janr-

---

^{*}Azərbaycan əlyazmalar xəzinəsi, c.4. Bakı, 1976.

larından olmuş və ədəbi fikrə çox zaman keçilən ədəbi yolun müasir oxunuşu baxımından təsir göstərmişdir» [186. 36]. K.Talıbzadə haqlı olaraq orta əsrlər ədəbi fikrinin inkişaf mərhələlərinin XIX-XX əsrlərdə demokratik Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin inkişafı üçün zəmin olması fikrini irəli sürmüşdür.

Qafar Kəndli və İsmayıl Şəms Məhəmmədli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin Azərbaycan dilinə tərcümə nüsxəsinə yazdıqları müqəddimədə bu əsər ilk dəfə olaraq elmi şəkildə dəyərləndirilmiş, ədəbiyyat tarixçiliyimiz üçün əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Müqəddimədə qeyd olunur ki, F.Köçərli və H.Araslı ilə yanaşı M.Tərbiyət də Azərbaycan klassik ədəbiyyatşünaslığının ən yaxşı ənənələrini davam etdirərək ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz barədə fundamental əsərlər yaratmışdır. Burada müəlliflər Tərbiyətin əldə olan bir sıra elmi əsərlərinə və məqalələrinə, başlıca olaraq «Danışməndani-Azərbaycan» kitabına arxalanaraq ədibin ədəbi-ictimai görüşlərinin əsas cəhətləri barəsində fikir söyləmişlər.

90-cı illərdən etibarən bu sahədə davam etdirilən tədqiqat daha sistemli bir şəkil almağa başlamışdır. Azadə Musayeva və Cavid Musayevin «Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı» (1997) əsəri Əhdi Bağdadinin «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsindən ətraflı bəhs etmişdir. Tahirə Nurəliyevanın «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti» (1998) əsərində isə Bəhmən Mirzənin təzkirəsi ilə tanış oluruq.

Təzkirələrin öyrənilməsi sahəsində dəyərli yerlərdən birini də Vəcihə Feyzullayevanın «Əhdi Bağdadi və onun «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsi» məqaləsi (Ədəbiyyat məcmuəsi, 1999) tutur. Məqalədə Əhdi Bağdadinin yaşadığı dövr və mühit təsvir olunmuş, təzkirəçinin şəxsiyyəti və dünyagörüşü əks olunmuş, «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsinin əhatə etdiyi azərbaycanlı şairlər haqqında bilgiler verilmişdir. Müəllif Əhdi Bağdadinin təzkirəsinin məziyyətlərindən danışdıqdan sonra bildirir ki, kiçik bir məqalə həcmində böyük çalışmasının cüzi bir hissəsini verməklə kifayətlənmişdir. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd XVI əsrdə

Bağdadda Azərbaycan ədəbi mühitini, ədəbi-estetik fikrimizin əsas qaynaqlarından biri kimi Əhdi təzkirəsinin böyük əhəmiyyətini açıqlamaq olmuşdur [41].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirəçiliyə həsr olunmuş ilk monoqrafiya Mehri Məmmədovanın «Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı əsəridir (2001). M.Məmmədova öz əsərində Lütfəli bəy Azəri həm şair, həm də ədəbiyyatşünas kimi ətraflı öyrənmiş, «Atəşkədə» təzkirəsinin quruluşu, təsnifatı, əhatə etdiyi şairlər, özündən sonrakı təzkirələrə təsiri haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir. «Atəşkədə» təzkirəsində haqqında məlumat verilmiş 842 şəxs içərisində kimlərin Azərbaycanlı olması müəyyənləşdirilmiş, arabir məlumatlarının dəqiq və elmi olmaması barəsində söz açılmışdır. Monoqrafiyada «Atəşkədə» təzkirəsindəki məlumatların dəqiqliyini öyrənmək məqsədi ilə iki görkəmli klassik haqqındakı məlumat digər təzkirələrlə müqayisəli öyrənilmiş və elmi olması misallarla göstərilmişdir. Lütfəli bəyin Azərbaycan şairlərindən Füzuli, Saib Təbrizi, Təsir Təbrizi və başqalarına qeyri-dəqiq qiymət verməsinə münasibət bildirilmişdir.

Azərbaycan təzkirəçiliyinin təmayül tarixini izləmək və bu elmi-ədəbi janrın xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Raqub Qasimovun «Məhəmməd ağa Müştəri» («Ulduz» jurnalı, 1988), Aytən Hacıyevanın «Riyazül-əşiqin» və «Təzkireyi-Nəvvab» təzkirələrinin müqayisəli təhlili» (Tədqiqlər-3, 1999) və s. məqalələr, Məntiqə Muradovanın «Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı» (1999), Cənnət Nağıyevanın «Azərbaycanda Nəvai» (2001) əsərləri və Aljira Topalovanın «Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin» təzkirəsi» (2001) monoqrafiyaları, Aytən Hacıyevanın «Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi» adlı namizədlik dissertasiyası da diqqətəlayiqdir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını Yaxın və Orta Şərq ədəbi proseslərindən kənarında öyrənmə bilmədiyimiz kimi, təzkirəçilik tariximizi də Şərq kontekstindən ayıra bilmərik. İran, İraq, Hindistan və Türkiyə təzkirəçiliyi ədəbi mübadilə yolu ilə inkişaf

etdiyindən bu ölkələrin XX əsr ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan təzkirələrinin öyrənilməsi və tədqiqi təsadüfi deyildir.

Agah Sirri Ləvəndin «Türk ədəbiyyatı tarixi»nin I cildində (1984) və Nihad Sami Banarlının «Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi»nin I cildində (1987) Azərbaycan təzkirələrindən Sami Sam Mirzənin «Töhfeyi-Sami», Sadiq bəy Sadiqinin «Məcməül-xəvas», Əhdi Bağdadinin «Gülşənüş-şüəra», Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkirətüş-şüəra»sının quruluşu və əhatə etdiyi şairlər haqqında ümumi məlumatlar əldə edirik. Bu əsərlərdə və Əhməd Qabaqlının «Türk ədəbiyyatı» (1994) kitabında Əhdi Bağdadinin «Gülşənüş-şüəra»sı türk təzkirəsi kimi anılmışdır. Türk mənbələrində Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsi yalnız türk dövlətlərini əhatə etdiyi üçün xüsusi bir hadisə kimi qarşılır. Ayrıca olaraq ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində* və ədəbiyyat ensiklopediyalarında** da Azərbaycan təzkirələrindən bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq təzkirələrin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqat işləri bu gün də davam etdirilməkdədir.

1.2. Azərbaycanda təzkirəçilik ənənəsi: ilkin qaynaqlar və tədqiqatlar

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirə elmi-ədəbi əsər kimi qiymətləndirilmişdir. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olmasını müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə ədəbi və elmi əsər anlayışını açıqlamaq lazım gəlir. Ədəbi əsər deyincə, oyandırdığı estetik duyğularla insanı xoşlandırıan, ruha və zövqə səslənən sənət əsəri anlaşılır. Doğrudan da, öyrətmək məqsədiylə yazılmaması və sənət qayğısını daşması ədəbi əsərin başlıca xüsusiyyətlərindəndir [107. 3].

---

* Maarifə Hacıyeva, Celal Tarahçı. Azərbaycan Edebiyat Terminləri sözlüğü. İstanbul, 1999.

** Türk dili ve Edebiyat Ansiklopedisi. «Tezkire» maddəsi.

Elm isə dindən, incəsənətdən fərqli olaraq öz məlumatlarının həqiqiliyi və dürüstlüyünü sübut edən obyektiv, məntiqi biliklər sistemidir. Elm elməqədərki təfəkkürə xas olan empirik və adi şüur səviyyəsindən fərqlənir. Elmin strukturu elmə daxil olan bilik sisteminin mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. Elmin ictimai funksiyası insanlara təbiət, cəmiyyət haqqında biliklər vermək, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməkdir. Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmi də hələ lap qədim dövrlərdən yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Avropada sənət və ədəbiyyat konsepsiyaları Qədim Yunanıstan və Romada yaranmışdır (Aristotel, Platon, Horatsi və b.). Qədim dövrlərdə Şərqdə də (Çin, Hindistan, ərəb ölkələri, İran və s.) bədii üslub, forma, sənətkarlıq və poetik janr problemləri öyrənilmişdir. Azərbaycanda isə ədəbiyyatşünaslığın rüşeymləri hələ orta əsrlərin ilk mərhələsində Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə başlamışdır. Təzkirələrdə, habelə səyahətnamə, qamus və s. əsərlərdə də ədəbiyyatşünaslığın ünsürləri vardır; bunlarda yazıçıların həyatı haqqında məlumat verilir, əsərlərindən nümunələr gətirilir, onların yaranma tarixi, süjeti haqqında danışılır, hətta bəzən janr və üslub məsələlərinə də toxunulurdu. Bütün bu keyfiyyətlər təzkirənin elmiliyinə dəlalət edir. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında ilkin formasında elmi əsər kimi yaranan təzkirələr orta əsrlərdə İran təzkirəçilik məktəbində ədəbi xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu isə şairlər haqqında olan məlumatın azlığından irəli gələn bir cəhət idi. Əlində elmi faktlar olmayan təzkirəçi bədiiylə meyl etmək məcburiyyətində qalmışdır. Orta əsrlərdə yaranan türk təzkirələrinin də nəsr dilinin ədəbi üslublarından olan münşəat, mürəssə kimi ahəngli yazı qaydaları ilə yazılması onları ədəbi əsər kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Bir çox təzkirələrdə divan ədəbiyyatının ünsürlərindən - tövhid, nət, fəxriyyədən də istifadə olunmuşdur. Türk alimi Agah Sırrı Levend təzkirələrin elmi-ədəbi janr olaraq xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirmişdir: Təzkirələr bir məsləkdən yetişmiş şəxslərin bioqrafiyalarını bir arada toplayan əsərlərdir. Şəxsləri xatırlamağa yaradığı üçün bu kimi əsərlərə «təzkirə» adı

verilmişdir. Bunlara mövzularına görə «təzkirətüş-şüəra», «təzkirətül-övliya», «təzkirətül-xəttatin» deyildiyi kimi, əhatə etdiyi şəxslərə görə ayrı adlar da verilir. Təzkirələrdə şəxslərin qısaca bioqrafiyaları verilir, rəsmi həyatdakı vəzifələri və qazandıqları mövqelər bildirilərək şeirlərindən örnəklər verilir. Bu örnəklər qəzəl və qəsidə mətlələri, qitələr və rübailərdən seçilmiş kiçik parçalardır. Bütün bir, ya da bir neçə qəzəlin verildiyi də olur. Təzkirələrdə şairlərin doğum və ölüm tarixləriylə yaşadıkları yerlər tam olaraq göstərilmiş deyildir. Çox zaman doğum tarixləri göstərilmir*. Ölüm tarixləri də əksikdir. Bəzində sadəcə «Sultan Səlim dövründə fevt oldu», ya da «ömrü vəfa etmədi» kimi cümlələr yaşadığı tarixi əvəz etmiş, doğum yerləri də «Bursa kurbündəndir», «vilayəti-şərqdəndir» kimi cümlələrlə qaranlıqda buraxılmışdır.

Təzkirələrin ən əksik yönü əsər adlarıdır. Heç bir şairin əsərlərinin adları tam olaraq verilməmişdir. Kimisində ancaq bir ikisi qeyd edilmiş, kimisində isə yalnız «Xəmsə tətəbbu edər», «Sahibi kitabı-divandır» deməklə kifayətlənmişdir.

«Münşiyənə»* qələmə alınan təzkirələrdə həqiqət üsluba fəda edilmişdir. Bir çox dəyərləndirmələr basma qəlibdir. Tənqid və təqdirə qabartmalara yol verilmişdir. Çox zaman şairlərin həqiqi ədəbi portreti əks olunmamış, şəxsiyyəti açıqca göstərilməmişdir. Dövrün ümumi vəziyyətini kütləvi görmək, ədəbi növlərin inkişafını izləmək qabiliyyəti yoxdur. Bununla belə, təzkirələrdə şəxsləri təsvir edən sətirlər arasında bəzən elə cümlələrə rastlanır ki, onları oxuyarkən, cəmiyyətin o dövrdəki vəziyyəti açıqca görünür. Təzkirələrin hamısı, əlbəttə ki, eyni əhəmiyyətdə və eyni dəyərdə deyildir [107.120].

XX əsrin əvvəllərinə qədər Şərq ədəbiyyatı tarixində bugün-

---

* Şairlərin doğum tarixləri məlum olmadığına görə bir sıra təzkirələrdə onların sıralanması ölüm tarixlərinə əsasən aparılmışdır. Bu tipli təzkirələrin «vəfəyat» adı verilmişdir.

** Ahəngli yazı qaydası

kü mənada ədəbiyyat tarixi səciyyəli bir əsər yoxdur. Bu baxımdan 1221-ci ildən fars alimi Məhəmməd Övfinin «Lübab əl-əlbab» (Cövhərlərin seçilməsi) əsərindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər təzkirəçilik ədəbiyyat tarixçiliyi vəzifəsini daşmışdır. Təzkirə¹ - ərəbcədə II (təfsilə) vəzində bir məsdər olub isim kimi də işlənərək «gərəkli şəxsləri anma, xatırlama, yad etmə» mənalarını daşıyır. Qədimdə rəsmi dairələrdə İran ərazisində yazı işləriylə məşğul olanlara «təzkirei» və ya türkcə «təzkirəçi» deyilirdi. XIX əsrdə də təzkirənin «şəxsiyyət vəsiqəsi» mənasını daşdığını görürük. Mirzə Fətəli Axundovun «Sərgüzeşti Molla İbrahim Xəlil Kimyagər» komediyasında «təzkirə» sözü bu mənada işlənmişdir. Məstəli şah deyir: «On bir il bundan irəli Araz qırağına gəlmişdim, istəyirdim ki, Naxçıvan və Şərur mahallarının qabağından keçib İrəvana gedəydim. Hər iki mahalın xalqı mənə mane oldular ki, səni qoymanıq bu torpağa keçəsən. Ondan ötrü ki, əlində təzkirən yoxdur. Naməlum, təzkirəsiz adamlara yol vermək, bu tərəfə keçirmək qanun ilə qadağadır».

Təzkirə ən geniş işlənmə yerini müəyyən bir sənətdə şöhrət sahibi olmuş şəxslərin, xüsusilə, şairlərin tərcümeyi-halından bəhs edib şeirlərindən də örnəklər nəql edən əsərlərdə tapmışdır.

Türk alimi Əhməd Qabaklıya görə, təzkirə bir ədəbi növ olaraq İran ədəbiyyatından gəlməkdədir [100. 6]. Lakin bilindiyi kimi, təzkirənin mənşəyi təbəqat kitablarına dayanmaqdadır. Ərəblərin nəsəblərinə olan bağlılıqları səbəbindən yaranıb inkişaf edən təbəqat kitabları bir çox mövzulara həsr olunurdu [105. 225].

R.Vellek və A.Varrenə görə, bioqrafiya çox qədim bir növdür. Hər şeydən əvvəl, xronologiya və məntiq baxımından tarix elminin bir parçasıdır [115. 52]. Bioqrafik səciyyə daşdığı üçün təzkirənin mənşəyini də bəlkə daha qədim dövrlərdən axtarmaq lazımdır. Çünki e.ə.III əsrdə yunan alimi Aristoksenin yazdığı «Şairlərin həyatı» əsəri bir təzkirə nümunəsidir [80].

Əli Sultanlı Yunanıstanda ədəbi və filoloji fəaliyyət

---

¹ Sozün kökü “zıkr”dir.

haqqında geniş məlumat verərək yazırdı: «Bizanslı Aristofan ədəbi tədqiqatı ilə bir sırada dil məsələləri ilə də məşğul olmuş və dilin mənşəyi haqqında «analogiya» fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Ona qarşı Perqam filoloqu - Kratet «anomaliya» fərziyyəsini yaradaraq sözlərin əmələ gəlməsində heç bir qanunauyğunluq görməmişdir. Bu filoloqların bəziləri əsətləri yığib təsnif etmişlər. «Məhəbbət əsətləri»ni, «İstihalə ilə bitən əsətləri»ni ayrı-ayrı məcmuə şəklində toplamışlar. Bu deyilənlər göstərir ki, İskəndəriyyə və Perqam filoloqları kitabxanalarda əyləşib, yunan xalqının yaratmış olduğu zəngin ədəbi irsi mühafizə etməklə, onlara təfsir, izahat və biblioqrafiya yaratmaqda, poeziyanın cəhanşümul nümunələrini saf-çürük edib yaymaqda böyük zəhmət çəkmişlər. Lakin bu ilk filoloqların əsətləri təsviri səciyyə daşıyırdı. Bu cəhət onların sırf nəzəri əsətlərində də hiss olunurdu. Onlar Ərəstunun «Poetika»sı kimi ciddi və dərin nəzəri əsər yarada bilməmişlər. Öz alimlikləri ilə fəxr edən və dövlətdən külli miqdarda yardım alan bu filoloqlar öz tədqiqatları ilə daim sarayı razı salmaq istəmişlər. O biri tərəfdən, filologiya elmi yenice yaranırdı. Bu yeni elm möhkəm bir ənənəyə malik deyildi. İlk beşiyində sarayla qidalanan filologiya elmi hələ xalqın yaradıcılıq qüdrətini düzgün müəyyənləşdirə bilmirdi. Ona görə filologiya təzkirəçilik dairəsindən kənara çıxma bilmirdi» [80]. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də odur ki, hələ qədim Yunanıstanda təzkirəçiliyin bünövrəsi hakim dairələr tərəfindən qoyulmuşdu. Azərbaycan təzkirəçiliyinə nəzər saldıqda da bu əsətlərin yuxarı təbəqədən olan şəxslər, saraya yaxın olan ədiblər tərəfindən yazıldığını görürük. Məhz buna görə də «ilk beşiyində sarayla qidalanan filologiya elmi XIX əsrə kimi xalqın malına çevrilə bilməmişdir.

Yaxın və Orta Şərqdə ilk təzkirə nümunələrini ərəb ədəbiyyatında görürük. Məhəmməd ibn Səlləm əl Cümahinin (?-865) «Təbəqətüş-şüəra» (Şairlər tabaqları*) əsəri şairlər haqqında ilk

---

* bir budaq üstündə olan gül yarpaqları.

antoloji toplu kimi diqqəti cəlb edir. İbn Güteybənin «Kitab əş-şer vəşşüəra» (Şeirlər və şairlər kitabı) (?-967), «Kitab əl-əğani» (Nəğmələr kitabı) əsərləri ilk nümunəvi təzkirə örnəkləri sayıla bilər. Əl-Mərzubaninin «Möcəməş-şüəra» (Şairlər ensiklopediyası) əsərində ilk dəfə olaraq şairlərin adları əlifba sırasıyla düzülmüşdür ki, bu da təzkirəyə müəyyən bir elmi nizam vermişdir [89. 7].

XIII əsrdən etibarən isə fars ədəbiyyatında təzkirə janrının nümunəsi görünməyə başlamışdır. İran ədəbiyyatında ilk və ən mühüm sayılan təzkirə Məhəmməd Övfinin (1177-1233) «Lübab əl-əlbab» (1221) təzkirəsidir. Bu əsər İslamiyyətdən sonra və xüsusilə, Qəznəvilərlə Səlcuqlular dövründə yetişən İran alimləri və şairləri haqqında mühüm məlumatlar verən qaynaqdır [107.18].

Fars dilində İran şairləri haqqında yazılan ikinci mühüm və məşhur təzkirə XV əsr alimlərindən olub Əlişir Nəvai ilə Hüseyn Bayqara məclislərində yüksək mövqe qazanan Səmərqəndli Dövlətşah (1431-1495) tərəfindən yazılmışdır. Müəllifin adı ilə bağlı olaraq «Dövlətşah təzkirəsi» deyə xatırlanan bu əsərin əsl adı «Təzkirətüş-şüəra»dır. Ciddi və geniş bir tədqiqat məhsulu olan Dövlətşah təzkirəsi başlanğıcdan öz dövrünə qədər 10 ərəb və 143 İran şairi haqqında məlumat verən qiymətli əsərdir.

Bəzi mənbələrdə** fars-tacik alimi kimi anılan Dövlətşah ibn Əla əd-Dövlə Bəxtişah Səmərqəndinin şəxsiyyəti və təzkirəsi haqqında görkəmli türk alimi professor Əhməd Atəş qiymətli məlumatlar verərək yazır: «O, hicri qəməri 830-840 (1427-1436) - ci illər arasında anadan olmuş bir türk bəyzadəsi idi. Uzun müddət Teymurlu şahzadələrin xidmətində və saraylarında qaldıqdan sonra, Əlişir Nəvaiyə görə, öz istəyi ilə bunlardan ayrılmış və Xorasandakı malikanəsinə çəkilərək guşənişin bir həyat keçirmişdir. 50 yaşının içində ikən İran ədəbiyyatının bütün dövrlərini əhatə edən «Təzkirətüş-şüəra»sını yazmağa başlamış və onu hicri qəməri 892 (1487) - ci ildə tamamlamışdır. O, bu əsəri

---

** Абдуллаев И., Хикматуллаев Х. Самаркандские ученые. Ташкент, 1969.

dövrünün hakimi Sultan Hüseyn Bayqaraya və Əlişir Nəvaiyə ithaf etmişdir. Ölümü h.q. 896 (1490-91) - ci ildən az sonra h.q. 900 (1494-95) - ci ildədir»*.

«Təzkürətüş-şüəra» əsərinin ilk səhifəsi Allahın və peyğəmbərin tərifləri ilə başlanır. Sonra müəllif özünün şeir və poeziya haqqında olan fikirlərini, əsərin yazılma səbəbini və təzkirədəki şəxslərin fəhristini (siyahısını) verir. Dövlətşah təzkirədə özündən əvvəl yaşamış Şeyx Əttarın «Təzkirətül-övlia» əsərini yada salaraq bildirir ki, «Şeyx Əttar «Təzkirətül-övlia»da çox möcüzələr göstərmişdir; lakin dünyada məchul qalan tarix və şeirlər vardır ki, onların hamısı yazılmamışdır. Mən də İslamın əvvəlindən bu günə qədər olan məşhur şairlərdən bu təzkirədə qələmə aldım» [63. 189].

Yeri gəlmişkən, burada üzə çıxan bir məsələnin üzərində durmağımız zəruridir. Göründüyü kimi, Dövlətşah özündən əvvəl Şeyx Əttarın təzkirə yazması haqqında xəbər vermişdir. Ağah Sırrı Ləvənd də «Əlişir Nəvai» əsərində h.840=m.1436-cı ildə Heratda Bəxşi tərəfindən «Təzkirətül-övlia» adlı əsərin uyğur hərfləri ilə türk dilinə tərcümə olunması haqqında danışmışdır. Lakin bu əsərin Şeyx Əttara aid olduğunu söyləmək çətindir. Çünki Məhəmmədli Tərbiyətdə də «Danışməndani-Azərbaycan» əsərində Şah Qasım Ənvarın «Təzkirətül-övlia» və ya «Məqamatül-arifin» (Ariflər məkanı) adlı əsərinin olmasından danışır [2. 62]. Şah Qasım Ənvar (1356-1434) Dövlətşah Səmərqəndidən bir qədər əvvəl yaşamışdır. Qasım Ənvar, Şah Qasım Ənvar, Qasimi təxəllüsləri ilə yazıb-yaradan Müinəddin Əli ibn Nəsir ibn Harun ibn Əbülqasım Hüseyni Sərabî Təbrizidir. Onun zəngin lirik irsi və «Ənisül-arifin» poeması sufi panteist poeziyanın parlaq nümunələrindən sayılır. Uzun müddət Herat və Səmərqənddə yaşadığından Orta Asiyada sufizmin və sufi poeziyasının inkişafına mühüm təsir göstərmiş, Əlişir Nəvai onun şerhləri ilə tərbiyələnmişdir.

---

* Ahmet Ateş. İstanbul Kütübhanelerinde Farsca Manzum Eserleri. İstanbul, 1958, s.451-452.

Heratda yaşadığı vaxt Qasım Ənvar qeyri-adi şöhrət və nüfuza malik idi. «Yeni xanəgah» adlı xüsusi xanəgahı var idi. Orta Asiyanın bir çox görkəmli şəxsləri onun müridləri cərgəsində idi. XVI əsrin məşhur tarixçisi Xondəmir «Həbibüssiyər» də Qasım Ənvar haqqında yazır: «Az müddətdə Xorasanın kübar təbəqəsi və zadəganlarının çoxu onun hidayət məqamı astanasının müridləri oldular. Onlar Qasım Ənvarın Məkkəyə bənzər dərğahını özlərinin üz tutacağı, xidmət göstərəcəyi bir yer hesab edib, gecəgündüz arzularla xidmətinə can atmaq arzulayırdılar. «O həzrət istər Mirzə Şahrux və istərsə də onun əzəmət sahibi övladı ilə çox etinasız bir halda görüşürdü». 1488-ci ildə Ə.Nəvai onun qəbri üzərində gözəl bir məqbərə tikdirmişdir» [79.173]. Bu dəlillərə əsaslanaraq Ağah Sırrı Ləvəndin haqqında məlumat verdiyi əsərin Şah Qasım Ənvara aid olmasını da ehtimal edə bilərik. Bu məsələnin aydınlaşdırılması Azərbaycan təzkirəçilik tarixini «Töhfeyi-Sami»dən daha qədim bir dövrə aparmağa imkan verə bilər.

Dövlətşahın «Təzkirətüş-şüəra»sı xronoloji qaydada yazılmış və giriş, müqəddimə, yeddi təbəqə və xatimədən ibarətdir. Müəllif hər təbəqəyə 20 şair daxil etmişdir. Təzkirədəki 7 təbəqə əsərin əsasını təşkil edir ki, burada Rudəki (XI əsr) dövründən Səmərqəndinin yaşadığı XV əsrə qədər yaşayıb-yaratmış 168 adlısanlı ərəb, fars, Azərbaycan və tacik şairlərindən, əsərin xatiməsində isə təzkirəçinin müasirlərindən məlumat verilir. Dövlətşahın verdiyi bilgilər təkcə şairlərlə bitmir, o burada XV əsrə qədər baş vermiş siyasi-ictimai hadisələr və digər görkəmli şəxsiyyətlərdən də söhbət açır, onlar haqqında tarixilik nöqtəyi-nəzərindən qiymətli olan məlumatlar verməyə çalışır [58. 225].

Mehri Məmmədova «Təzkirətüş-şüəra»nın Şərqi ədəbiyyatşünaslığında yeri və özündən sonrakı təzkirələrə təsiri haqqında yazır: «Əmir Dövlətşah ibn Əla əd-Dövlə Bəxtişah Səmərqəndinin bu gün əldə olmayan bir çox qaynaqlardan istifadə edərək meydana gətirmiş olduğu bu təzkirəsi özündən sonra bütün İran, Azərbaycan və türk təzkirə və ədəbiyyat tarixi yazanlar üçün əhəmiyyətlidir. Əlişir Nəvainin «Məcalisün-Nəfais (XV əsr), Əmir

Əhməd Razinin «Həlt iqlim» (XVII əsr), Lütfəli bəy Azərin «Atəşkədə» (XVIII əsr), Bəhmən Mirzənin «Təzkireyi Məhəmmədsahi» (XIX əsr), Mir Möhsün Nəvvabın təzkirəsi (XIX əsr), Firidun bəy Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» (XX əsr) əsərində «Təzkirətüş-şüəra»nın təsiri aydın duyulmaqdadır» [58.188].

A.E.Krımski «Nizami və müasirləri» əsərində «Təzkirətüş-şüəra»nı Nizamini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri kimi götürmüşdür. O, «Təzkirətüş-şüəra»nın ədəbiyyatşünaslığa təsiri haqqında yazırdı: «Dövlətşah tərəfindən tərtib olunmuş təzkirə sonrakı təzkirəçilərin işi üçün bir mənbə olmuşdur. Onlar da öz növbəsində çalışırdılar ki, bu təzkirəyə ya yeni məlumatlar əlavə etsinlər, ya da mümkün olduqca onun nöqsanlarını düzəltsinlər. Şairlərin bioqrafiyasını və əsərlərindən nümunələri əhatə edən belə ədəbi qaynaqların sayı XIX əsrə kimi yüzə çatmışdır və bəlkə də artıq olar» [94.29].

Nihad Sami Banarlı isə Dövlətşah təzkirəsini belə qiymətləndirirdi: «Övfinin təzkirəsi bir talesizlik üzündən ancaq 1594-cü ildən bu yana meydana çıxdığı üçün XV əsrdən bəri İran və türk təzkirələrinin başlıca örnəyi Dövlətşah təzkirəsi olmuşdur» [96. 613]. Lakin ədalət nəminə qeyd etməliyik ki, əgər belə olmasaydı, yenə də Dövlətşah təzkirəsi daha mükəmməl olması səbəbindən «Lübab əl-əlbab» təzkirəsinin kölgəsində qalmayacaqdı.

Dövlətşah təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün həm də ilk dəfə olaraq Həsənoğlu haqqında xəbər verməsi baxımından qiymətlidir. Dövlətşah Səmərqəndi onun əsfərainli olması, farsca və türkcə şerlər yazması, əsərlərinin Azərbaycanda və Rumda (yəni Türkiyədə) məşhur olması haqqında da danışmışdır [79.140].

Azərbaycan və Türkiyə təzkirəçiliyi üzərindəki böyük təsiri olan təzkirələrdən biri də Əlişir xan Nəvainin «Məcəlisün-Nəfais» əsəridir. Nəvai öz təzkirəsinin müqəddiməsində Caminin «Baharistan» adlı əsərindəki şairlərdən söz açan 8 rövzəsi ilə Dövlətşahın «Təzkirətüş-şüəra»sını andıqdan sonra bu mövzuda

daha başqa kitabların da olduğunu, ancaq bunlarda qədim şairlərin yer aldığını, o isə «Sultani-Sahibqıran» zamanında şeirin hər janrında dəyərli şeirlər yazanları, bunları da o birilərə qatmaq məqsədiylə əsərini meydana gətirdiyini söyləyir [109. 120].

Əlişir Nəvai öz təzkirəsini ömrünün son illərində, əsərinin ikinci məclisinin əvvəlində göstərdiyi kimi, 1490-1491-ci illərdə yazmasına baxmayaraq, 1498-ci ildə onun üzərində yenidən işləmiş, əsəri təkmilləşdirmiş və beləliklə, «Məcalisün-nəfais»in iki variantı yaranmışdır [70].

«Məcalisün-nəfais» quruluşuna görə özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqlənir. Cənnət Nağiyeva əsəri Dövlətşahın təzkirəsi ilə müqayisə edərək göstərir ki, «Təzkirətüş-şüəra»da şairlər göy qurşağına oxşadılaraq yeddi qrupa bölünmüş, onlar haqqında məlumat verərkən əlifba sırasına riayət edilməmişdir. «Məcalisün-nəfais» də həmin üslubda tərtib olunmuşdur. Lakin bu təzkirə birincidən fərqli olaraq 8 məclisdə dörd yüz əllidən artıq (iki dəfədən çox) şairi əhatə edir. Dövlətşah ümumən məşhur Şərq şairlərindən danışarsa, Nəvai bütün Orta Asiya şairləri haqqında məlumat verir ki, bu da daha dəqiqlik və çox zəhmət tələb edir [70.63].

Dövlətşah və Nəvai təzkirəsinin qazandığı şöhrət XVI əsrdən başlayaraq bu klassik örnəklərin təsiri altında Azərbaycan və Anadolu təzkirələrinin yazılması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixində ilk əsər Sami Sam Mirzənin 1550-ci ildə yazdığı «Töhfeyi-Sami» hesab olunur. Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə (1517-1576) atasının ədəbi məclislərində iştirak edən şairlərlə tanış olmuş və qardaşı Şah Təhmasibin (1524-1576) sarayında yaşayan şairlərlə yaxınlıq edərək dövrünün bütün görkəmli sənətkarlarını tanımışdır. Bu dövrün elm və sənət adamlarından mükəmməl təhsil alan Sam Mirzə özü də şair olmuş, şerlərində Sami təxəllüsünü işlətməmişdir. Lakin onun ən mühüm əsəri fars dilində yazdığı «Töhfeyi-Sami» təzkirəsidir. Bu əsər XVI əsrin birinci yarısındakı mədəni və ədəbi həyatı, 664 sayda Azərbaycan, fars şairləri və başqa sənətkarlar haqqında məlumat

əldə etmək üçün faydalı qaynaqlardandır.

Əbdürrəhman Caminin «Baharistan»ı və Əlişir Nəvainin «Məcalisün-Nəfais» təzkirələri səpgisində yazılan və onların davamı kimi diqqəti çəkən «Töhfeyi-Sami» bir müqəddimə və yeddi fəsildən ibarətdir. I fəsil - Şah İsmayıl Xətai və onun nəslindən, müasiri olan hökmdarlardan, II fəsil - alimlərdən, III fəsil - Şah İsmayıl sarayına yaxın olan vəzifəli şairlərdən, IV fəsil - əsl şairlərdən; V fəsil - türk dilində yazan şairlərdən; VI və VII fəsillər - el şairlərindən bəhs edir [56. 32].

Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığının tədqiqatçısı Əzizağa Məmmədov Sam Mirzənin atasından və qardaşından fərqli olaraq fars mədəniyyətinin təsiri altında qaldığını, türkcə yazan şairlərə həqarətlə baxdığını, onlara öz həqiqi qiymətini verə bilmədiyini yazır [66. 33]. Sam Mirzə öz təzkirəsində göstərdiyi nümunələri də, əsasən, farsca şairlərdən almışdır. Lakin Həbib, Füzuli, Susəni, Tüfeyli, Yusif bəy kimi müasirlərinin ana dilində yazdıqları şeirlərindən örnəklər vermişdir.

Tarixi-xronoloji cəhətdən ikinci təzkirə Əhdi Bağdadinin «Gülşənüş-şüəra»sıdır. Yazıldığı mühitə görə bir sıra cəhətləri ilə Sam Mirzənin «Töhfeyi-Sami» və Sadıq bəy Sadiqinin «Məcməül-xəvas» təzkirələrindən fərqlənir. «Gülşənüş-şüəra» Anadolu təzkirəçiliyinin təsiri altında yazılmışdır. Lakin onun Azərbaycan ərazisində yazılan təzkirələrlə birləşdirən ortaq cəhətlər də mövcuddur. Bu oxşarlıq isə Azərbaycan və Anadolu təzkirəçiliyinə Nəvai yaradıcılığının təsiri ilə bağlıdır. «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində iki mühüm cəhəti - Azərbaycan dilində yazılmış ilk təzkirə olması və Bağdad ədəbi mühiti haqqında məlumat verməsi ilə də maraqlıdır.

Əhməd Əhdi Bağdadi dövrünün nüfuzlu ədəbi şəxsiyyəti kimi Bağdadda boya-başa çatmış Azərbaycan şairidir. «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsində atası Şəmsi Bağdadi, qardaşları və yaxın qohumları haqqında verdiyi kiçik məlumatlar Əhdinin nüfuzlu ziyalı ailəsindən çıxdığını göstərir [27. 198].

«Gülşənüş-şüəra» təzkirəsinin yazıldığı tarix, müəllifin

qeydinə əsasən, əlyazmalarında hicri qəməri 971 (1563) - ci ildir. Əlifba sırası ilə tərtib olunmuş təzkirə dörd rövzədən və adlar göstəricisindən ibarətdir [63. 16]. Təzkirə 1552-1563-cü illər arasında yaşamış Osmanlı və Azərbaycan türkcəsində yazıb yaradan 375 şairin həyat və yaradıcılığını əhatə edir [27. 199].

Əhdi təzkirəsində şairlər əsasən təxəllüsləri ilə yad edilir. Təxəllüslər həm də müəllif haqqında yazının sərlövhəsidir. Çox nadir hallarda mətnin içərisində şair adlarına rast gəlinir. Təzkirədə şairlərin şəxsiyyəti, məzhəbi və bir sənətkar kimi yetişib püxtələşməsində mühüm amillərin roluna xüsusi yer verilmişdir [27. 202].

Əhdi Bağdadi Sam Mirzə və Sadıq bəy Sadiqdən fərqli olaraq öz təzkirəsinin kataloq prinsipi əsasında tərtib etmişdir. Əhdi Bağdadidən əvvəl Anadolu təzkirəçilərindən Pir Məhməd Aşiq Çələbi (1520-1571) «Məşahirü-şüəra» (Şairlərin məşhurları) (1568) və Qəstəmonulu Lətifi (?-1582) «Təzkirətü-şüəra və təbsirai-nüzəma» (1540) əsərində bu prinsiplərdən istifadə etmişdilər. Tərtib prinsiplərində yenilik yaratmaq istəyən Əhdi öz təzkirəsini «rövzə»lərə, yəni «bağça»lara bölmüşdür.

«Gülşənüş-şüəra» təzkirəsində XVI əsr Bağdad mühitində yazıb-yaratmış Azərbaycanlı şairlər içərisində Şəmsi, Şahi, Fəzli, Ruhi, Nəvai, Zehni, Zayli, Elmi, Mirqədri, Həsiri, Zəmiri, Xürrəmi, Nəsiri Şirvani, Ali və bir çox şairlərə yer ayrılmış, şeirlərindən nümunələr verilmiş, az da olsa, həmin şairlərin yaradıcılıq yolu işıqlandırılmışdır. Əhdi Bağdadi təzkirəsində sadalanan şairlər içərisində adı böyük məhəbbətlə çəkilən, yüksək qiymət alan Məhəmməd Füzulidir [63.18].

Orta əsr təzkirələri içərisində Füzuli haqqında ilk əhatəli məlumatı Əhdi təzkirəsindən alırıq. Məhz buna görədir ki, Füzulinin Qərb və Şərq tədqiqatçıları ilk əhəmiyyətli mənbə kimi Əhdi Bağdadi təzkirəsinə müraciət etmişlər.

Füzuli yaradıcılığının türk tədqiqatçısı prof. dr. Əbdülqadir Qaraxan «Gülşənüş-şüəra»nın şairə münasibəti haqqında yazır: «Həmşəhərlisini ən yaxşı anlayanlardan biri olmaq məziyyət və

səlahiyyətinə «Gülşənüş-şüəra»sı ilə Bağdadlı Əhdi sahib görür» [101. 36].

Füzuli və «Gülşənüş-şüəra» tədqiqatçısı Vəcihə Feyzulla-yeva təzkirənin bu bəhsini çox yüksək qiymətləndirərək onun ədəbiyyat tariximiz üçün əhəmiyyətini belə qeyd edir: «Onun təkəcə Füzuli sənətinə verdiyi qiymət XV-XVI əsrlər estetik fikrinin təkamül xəttini izləmək üçün kifayət qədər material ola bilər» [27. 201].

Ədəbiyyatşünas Nazif Qəhrəmanlının da «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsinin «Füzuli» bəhsinə münasibəti maraqlıdır. O yazır: «Əhdi Bağdadi özünün 1563-cü ildə qələmə aldığı «Gülşənüş-şüəra» adlı təzkirəsində Füzulinin aqibəti haqqında məlumat verməşəydi, şairin ölüm tarixini (1556) və onun məhz taun xəstəliyindən öldüyünü dəqiqləşdirmək çətin olacaqdı» [37. 18].

Nazif Qəhrəmanlı «Gülşənüş-şüəra»nın Azərbaycan təzkirəçiliyindəki yerini isə belə müəyyənləşdirir: «Əhdi Bağdadinin haqqında söhbət gedən ədəbi təzkirəsinin məziyyəti nədən ibarətdir? Bu məziyyət birinci növbədə onunla müəyyən olunur ki, müəllif öz təzkirəsində türk təzkirəçilik ənənəsi yaratmağa meyl göstərir. Soydaşı Sam Mirzədən fərqli olaraq «Gülşənüş-şüəra» müəllifi türk (Azərbaycan) dilində yazılmış ədəbi əsərlərdən nümunə verməklə, artıq milli təzkirəçilik ənənəsinin başlanğıcını qoyur» [37. 18].

Göründüyü kimi, «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsi dil faktoruna və verdiyi məlumatlara görə, orta əsrlər nəsr nümunəsi olmaq baxımından da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün əvəzsiz məxəzlərdən biridir.

Azərbaycan təzkirəçilik tarixində üçüncü əsər Sadiq bəy Sadiqinin «Məcməül-xəvas» təzkirəsidir. «Məcməül-xəvas» təzkirəsi müstəqil Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti zamanı yazıldığı üçün türk dilində tərtib olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə Azərbaycan-türk ədəbi dilinin prinsipləri müəyyənləşdirilərkən cığatay şivəsinə üz tutulur. Bir sıra üslubi və qrammatik qayda-qanunlar həmin dildən əxz edilirdi. «Məcməül-xəvas» təz-

kirəsinin bir çox tədqiqatçıları, o cümlədən, Məhəmmədəli Tərbiyə də onun cığatay şivəsində yazılması qənaətinə gəlmişlər. 1533-1610-cu illərdə yaşamış Sadiq bəy Əfşar, Sadiqi Kitabdar adları ilə tanınmış ədib öz müasiri olan təzkirəçilərlə də tanış olmuş, onlarla təcrübə mübadiləsi etmişdir.

Təzkirənin yazılış tarixi dəqiq məlum deyildir. Müxtəlif mənbələrdə ayrı-ayrı rəqəmlərlə göstərilir. Lakin bir məsələ aydındır ki, təzkirə Şah Abbasın hakimiyyəti illərində tamamlanmışdır [70.43].

M.Tərbiyə təzkirədə Şah İsmayıl Səfəvi dövründən Şah Abbas dövrünə qədər yaşamış 480 söz ustasının tərcümeyi-halının verildiyini qeyd etmişdir [88. 281].

Sadiqi təzkirəsinin müqəddiməsində Caminin «Baharistan», Nəvainin «Məcəlisün-nəfais», Dövlətşahın «Təzkirətüş-şüəra», Sam Mirzənin «Təhfeyi-Sami» əsərlərini xatırladıqdan sonra «bu silsilə şər-halka-i intizamı bir-biridün üzülməsün diyü» təzkirəsini meydana gətirdiyini söyləmişdir. Sadiqi Nəvainin «Məcəlisün-nəfais» əsərinin tərtib prinsiplərini izləyərək təzkirəsini 8 «Məcmə-i xas»a ayırmışdır. Əsər regional prinsip əsasında yazılmış, yəni o dövr İran adlanan ərazidə yaşayan şairlərin yaradıcılığına həsr edilmişdir. Təzkirə aşağıdakı fəsillərdən ibarətdir:

- I məcmə - müəllifin müasiri olan hökmdarlar;
- II məcmə - müəllifin müasiri olan şahzadələr;
- III məcmə - Türkiyə səltənət başçıları;
- IV məcmə - İran səltənət başçıları;
- V məcmə - Türkiyə-İran səltənət böyüklərinin övladları;
- VI məcmə - seyid olan şairlər;
- VII məcmə - üç dildə (türk, fars, ərəb) şeir yazmış türk sənətkarları;
- VIII məcmə - Sadiqinin müasiri olan və İran ərazisində yaşayıb yaradan şairlər.

«Məcməül-xəvas» təzkirəsində Məhəmməd bəy Əmani, Şahqulu Mirzə, Məhəmməd bəy Şəmsi, Mövlana Şərif Təbrizi, Fikri Ordubadi, Muradxan Fikari, Qazi Zəncani və Məsihi kimi

onlarla azərbaycanlı şairdən söz açılmışdır və bunların ilk tədqiqat üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Yusif bəy Çavuşlu, Mirzə Hatəm bəy Ordubadi, Mir Məsum xan, Həsən Məxləs, Mövlana Kəlbəli və başqa azərbaycanlı şairlər haqqında da ilk məlumatı Sadiqi vermişdir [62.48].

Azərbaycanlı şairlərdən Füzulinin istər həyat və şəxsiyyəti, istərsə milliyyəti baxımından verdiyi məlumatlara görə «Məcmül-xəvas» ən dəyərli qaynaqlardan biri kimi qiymətləndirilir [101. 37].

Nazif Qəhrəmanlı isə Sadiqinin təzkirəsini onun milli bağlılığının təzahürü olduğu üçün dəyərləndirərək yazır: «Sadiq bəy Əfşar öz təzkirəsində şairləri türk və tacik şairlərinə bölür ki, bu artıq onun doğma vətən, soy və dil ənənəsinə bağlılığını sübut etməkdədir» [37. 19].

Aljira Topalova Azərbaycan təzkirələrinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda belə nəticəyə gəlir ki, Füzulidən sonra Azərbaycan poeziyası Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi pillələri ilə get-gedə nisbi tənəzzülə uğradığı kimi, Sadiqidən sonra da Azərbaycan təzkirəçiliyi Lütfəli bəy Azər Beqdeli pilləsi ilə enməklə ta XIX əsrin son rübünə qədər bir durgunluq dövrü keçirməkdədir» [89. 31]. Doğrudur, Azərbaycan təzkirəçiliyinin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda Sadiq bəy Sadiqidən sonra bu xronoloji zəncirin XVIII əsrə qədər qırıldığını görürük. XVII-XVIII əsr təzkirələri haqqında hələlik isə məlumatı yalnız Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsindən ala bilirik.

«**Nəzmi-güzide**» - Bu təzkirə haqqında Məhəmmədəli Tərbiyət yazır: «Xacə Məhəmməd h.q. 1036 (1626) - cı ildə şairlərin törcümeyi-halı haqqında «Nəzmi-guzidi» adlı qısa bir təzkirə yazmışdır. O, bu təzkirədə şeir növlərindən ancaq qəzəlləri və rübailəri vermişdir» [2. 242].

Nazim Xacə Məhəmməd Sadiq Təbrizin söz ustalarındandır. O, İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşayan və orada oxuyub boya-başa çatan təbrizlilərdən olmuşdur. Xacə Məhəmməd Sadiq Məkkə ziyarətinə gedib orada guşənişin olmuşdur. O, Məkkə

kədə ibadət etməklə və ariflərlə həmsöhbət olmaqla ömrünü keçirmişdir. Mirzə Tahir Nəsrabadinin qeydinə görə, onun təzkiyəsinə (h.q. 1081/1670) bir neçə il əvvəl vəfat etmişdir [88. 241].

«**Fərhəngi - İbrahimi**» - təzkiyəsinin müəllifi İbrahim Mirzə Əbülfət Səfəvilər sülaləsindən olan Zəhirəddin Bəhram Mirzənin oğludur. O, həddi-buluğa çatdıqdan sonra I Şah Təhmasib öz qızı Gövhər Sultan xanımı Əbülfətə əvə vermiş və Xorasanın hökmdarlığını ona tapşırılmışdır. Əbülfət orada on iki il (h.q.979/1571-ci ilədək) hökmdarlıq etmişdir. İbrahim Mirzənin məclisləri həmişə elm və ədəbiyyat xadimlərinin yığınağı olmuş, Hindistana səfər edən hər söz ustası Xorasandan keçdikdə İbrahim Mirzə onu bir müddət öz yanında qonaq saxlayar və ona böyük hörmət göstərirdi.

II Şah İsmayıl taxta çıxdıqdan sonra Şamxal Sultan h.q. 984-cü il zilhiccə ayının 5-də, şənbə günü (1576, 24 fevral) onun əmri ilə bu gənc alimi öldürmüşdür.

M.Tərbiyə İbrahim Mirzədən bəhs edən mənbələr haqqında xəbər verərək yazırdı: «Əbülfət əruz və qafiyə elmlərini yaxşı bildirdi, onun fars və türk dillərində şeirləri vardır. Təxəllüsü «Cahi» olmuşdur. Mir Münşinin oğlu Hacı Əhməd Qumlu yazdığı altı cildli «Xülasətül-təvarix» əsərində, eləcə də «Təzkiyətüş-Səlatin vəl-ü məmra» və «Gülüstani-hünər» əsərlərində Əbülfət İbrahim Mirzənin tərcümeyi-halını geniş vermiş, onun üç min beytdən ibarət divanını tərtib edib, giriş yazmışdır. «Xülasətül-əş'ar» əsərinin müəllifi (Tağı Kaşani – K.M.) də onun haqqında geniş məlumat verərək şeirlərindən 82 beyt nağıl etmişdir. Digər təzkiyələrdə də bu şahzadə barəsində müfəssəl və ya müxtəsər məlumat vardır [88. 162].

«Danışməndani – Azərbaycan» təzkiyəsindən bizə məlum olur ki, İbrahim Mirzənin görkəmli söz ustalarının tərcümeyi-hal və yaradıcılığı haqqında «**Fərhəngi-İbrahimi**» (İbrahimin lüğət kitabı) adlı sanballı bir təzkiyəsi olmuşdur. Bu əsər «Səfəniy-Xoşgu» müəllifinin istifadə etdiyi mənbələrdən olmuşdur [88. 163].

«Danışməndani–Azərbaycan»da Tövfi adlı bir şair və onun təzkirəsi haqqında xəbər verilir. Şairin yaşadığı dövr göstərilməsə də, mətndən məlum olur ki, o, XVIII əsr şəxsiyyətlərindən olmuşdur. «O, rəvan dildə bir təzkirə iərtib etmiş, orada öz dövründəki bir çox görkəmli şairlər haqqında məlumat vermişdir. O dövrdə yaşayan şairlərin çoxu, o cümlədən, Əczi, Səburi və Həkim Əbu Talib onun şagirdlərindən olmuşlar» [88.337]. Tövfi haqqında məlumat «Xülasətül-əşar» və «Şühufi-İbrahim» təzkirələrinə əsasən verilmişdir.

«**Təzkirətül-əfkar**»ın müəllifi Ağa Səid Saleh Hacı Molla Məhəmməd Səid oğlu Xalxalının oğludur. Hacı Molla Saleh h.q. 1175 (1761)-ci ildə Xalxalda səksən yaşında vəfat etmişdir.

«**Bəhrül-ülum**» (1794) və «**Riyazül-cənnə**» (1801) Fani Mirzə Həsən Zünuzinin əsərləridir. Mirzə Həsən h.q. 1172-ci il səfər ayının 17-də (1758, 20 oktyabr) Xoy şəhərində doğulmuşdur. O, gəncliyində Təbrizdə Mövlana Məhəmməd Şəfi Tufarqanlının yanında, sonra isə beş il Mövlana Əbdünnəbi Şərəfəddin Məhəmməd oğlu Təsucinin yanında ədəbiyyat elmini oxumuşdur. O, h.q. 1195 (1780)-ci ildə Ətəbata getmiş və orada Ağa Məhəmməd Behbahainin, Mirzə Mehdi Şəhristaninin və Ağa Seyidəlinin yanında biliyini təkmilləşdirmişdir. Fani h.q.1203 (1788)-ci ildə Məşhədə gedib iki il orada yaşamış və Xoy şəhərinə qayıtmışdır. O, Xoyda Hüseyinquluxan Dünbülünün tapşırığı ilə «Bəhrül-ülum» (Elmlər dənizi) və «Riyazül-cənnə» əsərlərini yazmışdır. Faninin bu iki kitabı öz zamanının ensiklopediyası sayılır. «Bəhrül-ülum» əsəri yeddi bəhrədə yazılmışdır. «Riyazül-cənnə» əsəri isə müqəddimə, səkkiz rövzə və xatimədən ibarətdir. Dördüncü, beşinci və yeddinci fəsilləri alimlər, filosoflar, şairlər və vəzirlərin tərcümeyi-halları, əsərləri, şeirləri və yaradıcılıqları haqqındadır [88. 345].

Səhab təxəllüslü Seyid Məhəmməd Seyid Əhməd Hafiz oğlunun sona çatmamış bir təzkirəsi qalmışdır. Bu şəxs Ordudadan olmuş, h.q. 1222 (1807)-ci ildə vəfat etmişdir. Tərbiyətin onun haqqındakı məlumatı «Nigaristani-Dara» təzkirəsindən almışdır

[88. 316].

«Danişməndani–Azərbaycan»da az tanınmış və yaxud heç məlum olmayan təzkirələr haqqında məlumat verilsə də, XVIII əsrin ən məşhur təzkirəsi – «**Atəşkədə**»nin üzərindən sükutla keçilmişdir.

«Atəşkədə» təzkirəsinin müəllifi Lütfəli bəy Azər (1711-1781) Eldəgizlərdən olan məşhur Bəydil xanın nəslindəndir. Bəydili tayfası iki qismə bölünür. Şah ölkəsindən İrana mühacirət edənlər Bəydili-Şamlı, Türküstan və İranda qalanlar isə Bəydili adlanırlar. Azər Lütfəli bəyin atası İsfahanda məşhur olan İmamüddövlə Məhəmməd Mömin xanın oğlu Ağxa xan da Bəydili Şamlı hesab olunur [59. 11].

Lütfəli bəy Azərin fars dilində yazdığı “Atəşkədə” təzkirəsi 19 ilə (1760-1779) yazılmışdır. Təzkirəyə verilən bu ad müxtəlif cür izah olunur. Lütfəli bəy Azər özü bu barədə yazır: «Bu kitabə «Atəşkədə» adı verirəm və bundan əvvəlki təzkirəçilərin dəftərlərini qısqançlıq oduna atdım» [57. 25].

Ruqiyyə Qənbərqızına görə, «Atəşkədə» təzkirəsində şairlər xronoloji və yaxud adlarının əlifba sırası üzrə deyil, coğrafi prinsip, yəni bölgələr üzrə (məsələn, Gəncə şairləri, Şirvan şairləri, İsfahan şairləri və s.) təsnif edilmişdir [99. 34]. Lakin müəllif özü əsərinin quruluşu haqqında belə yazır: «Tarix kitablarına müraciət edib şairlərin anadan olma illəri və mənsub olduqları yerləri təyin etdim. Hər hansı ölkənin və şəhərin şairi haqqında məlumatı həmin şair üçün ayrılmış səhifədə qələmə aldım. Şairlərin adlarını çəkərkən, kimin sonra yaşadığını, kimin qələminin qüvvətli və kiminin zəif olmasını nəzərdə tutmadım və əsəri əlifba sırası ilə yazdım [59. 69].

Lütfəli bəy «Atəşkədə»ni iki «məcəmə»yə bölmüşdür. Birinci məcəmədə qədim şairlər haqqında məlumat verilmişdir. «Məcəmə» də öz növbəsində «şöbə», «üç qığılıcım» və «ışıq» hissələrinə ayrılır.

«Şöbə» – şeir yazmış əmir və şahzadələr;

«Üç qığılıcım» – İran, Turan və Hindistan;

«İşıq» – müxtəlif diyarlara məxsus şairlər haqqında məlumat verir.

İkinci «Məcmə» müəllifin müasirlərini əhatə edir. Bu fəslin quruluşu isə aşağıdakı kimidir:

I Pərtöv – müəllifin müasirləri.

II Pərtöv – müəllifin özü haqqında məlumat verir.

Təzkirənin ikinci fəslə daha sonra iki «əxgər» ayrılır. I »əxgər» beş «şərarə»dən ibarətdir.

I şərarə – XVIII əsrin II çərəyinə qədər Azərbaycanın bütün ərazisində yaşayan şairlər;

II şərarə – Xorasan şairləri;

III şərarə – Təbəristan (indiki Mazandaran ölkəsi), Gürcan və sair ölkələrin şairi;

IV şərarə – 2 şüaya bölünür: I şüa – İraq və ərəb; II şüa – İraqi-Əcəm şairləri;

V şərarə – fars vilayəti şairləri haqqındadır.

II «əxgər» üç «şərarəyə» bölünür:

I şərarə – Bəlx ərazisi və ona tabe sahəyə;

II şərarə – Hindistan şairlərinə;

III şərarə – Kəşmir şairlərinə həsr edilmişdir.

Əsərin «Füruğ» (ışığı) adlandırılan hissəsində müxtəlif zamanlarda yaşamış Əzəmət Səmərqəndi, Ayişə Səmərqəndi, İffəti, Lalə xanım, Mütribə, Mehri, Məhsəti, Nurcahan bəyimdən ibarət şairlərdən məlumat verilir.

Əsərin əvvəlinə bir fəhrüst əlavə olunmuşdur ki, «oxuyanlar üçün asan olsun».

Təzkirədə Yaxın Şərqdə yaşayıb-yaratmış 842 şair haqqında məlumat verilmişdir ki, bunlardan yüzə qədəri azərbaycanlıdır. «Atəşkədə» fars dilində yazıldığından Azərbaycan şairlərinin yalnız fars dilindəki şeirlərindən nümunələr gətirilmişdir.

Mehri Məmmədova «Atəşkədə» təzkirəsini bir ədəbi əsər kimi yüksək qiymətləndirərək yazır: «Atəşkədə» quruluşu və məlumatlarının dolğunluğu cəhətdən özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqlənir. Məhz buna görə sonrakı əsrlərdə yazılmış

təzkiyələrin bir çoxunda həmin formadan istifadə olunmuşdu. Lüt-fəli bəyin əsərinin dili aydın və oxunaqlıdır. Ədəbiyyatı tarixi hadisələr, tarixi məlumatlarla bağlama bacarığı yüksəkdir, öz münd-erəcəsinə, tərtib prinsipinə görə təzkiyəçiliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında bir körpü təşkil edən qiymətli mənbədir. Burada təkcə şair və sənətkarlar haqqında deyil, onları yetişdirən ictimai mühit, yaşadıkları şəhərin coğrafi mövqeyi və iqlimi barədə, eyni zamanda şairin öz dövrünün tarixi, ədəbiyyatı haqqında əhəmiyyətli şərhlər verilməsi «Atəşkədə» müəllifinin hərtərəfli biliyə malik olmasını göstərən bir güzgüdür» [59. 71].

Nazif Qəhrəmanlı «Atəşkədə» təzkiyəsinin mənfəi və müsbət cəhətlərini açıqlayaraq yazır: «Bu təzkiyədə əsas ədəbi-tarixi faktlar nədən ibarətdir? Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin Azərbaycan övladları olduğunun təsdiqi, Xaqani Şirvaninin Əbül Ülanın şagirdi olması, sarayda mövqə qazanması, sonra saraydan uzaqlaşması, yaradıcılığı, yeni üslub yaratdığı, Sürxab qəbiristan-lığında dəfn olunması və s. Lakin Bəydili tayfasından olan Lüt-fəli bəy Azərin fəsdilli tendensiyası özünü göstərir, Xaqaniyə şəxsi rəğbət bəsləməklə bərabər Nizamini İrən şairi adlandırır, Füzuli və Saib Təbriziyə laqəyd münasibət bəsləyir [59. 20].

Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz da Lüt-fəli bəy Azərin «Atəşkədə»sində milli təəssübkeşliyin görünməməsini hid-dətlə qarşılayırdı: «Bu türk oğlu türk olan Azər kəndi «Atəş-kədə»sinə nümunə üçün də olsa bir türk şəri yazmadığı kimi, Şah Xətəini də bir fars şairi simasında meydana çıxartmışdır» [67. 302].

Türk alimi prof.dr.Əbdülqadir Qaraxan Lüt-fəli bəy Azərin «Atəşkədə» təzkiyəsini yazarkən Əhməd Razinin «Həft iqlim» (1593) təzkiyəsindən təsirləndiyini qeyd edir [101. 37].

İrən alimi Əhməd Gülçin Məani isə «Təzkirehai-farsi» əsərində belə bir fikir söyləyir ki, Azər Bəydili iddia etsədə ki, «Atəşkədə»ki nümunələri özü şəxsən şairlərin divanlarından seçmişdir. Lakin görünən budur ki, o keçmiş şairlər haqqında h.ç. XI (m.XVII) əsrin əvvəllərindəki yaşanmış şairlər haqqında

məlumat verən «Xülasətül-əş'ar və zübdətül əfkar» adlı böyük təzkirədən müxtəsər bir xülasəni bizə «Atəşkədə» adı ilə təqdim etmişdir» [59. 14]. Lakin Mehri Məmmədova Gülçin Məninin bu fikrinə etiraz edərək yazır ki, Lütfəli bəy Azər özündən əvvəlki təzkirələrdən – Əliquluxan Ləzginin «Riyazül-şüəra», Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirətüş-şüəra», Məhəmməd Övfinin «Lübabül-əlbab»-ından istifadə etdiyi kimi, Tağı Kaşaninin də təzkirəsindən faydalanmışdır [59. 73]. Mehri Məmmədova daha sonra yazır: «Ümumiyyətlə, Lütfəli bəy «Atəşkədə»nin əvvəlindən sonuna kimi istifadə etdiyi əsərlərini, mənbə və divanların adını qeyd edir. Bu hal «Atəşkədə» əsərinin qiymətini daha da artırır və Lütfəli bəyin hansı mötəbər mənbələrdən istifadə etdiyini, həmin mənbələrə münasibətini və s. aydınlaşdırır [59].

«Atəşkədə» təzkirəsi özündən sonra böyük bir məktəb yaratmışdır. Bəhmən Mirzənin «Məhəmmədşahi» təzkirəsi, Mirzə Məhəmməd Axundov Lənkəraninin «Təzkireyi-Ziyai». Seyid Əzim Şirvaninin «Təzkirətüş-şüəra», Firudun bəy Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» materialları əsərinin yazılmasında «Atəşkədə»nin təsiri aydın görünür. Əlbəttə ki, epiqonçu bir əsər özündən sonra belə böyük bir təsir buraxa bilməzdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində qazandığı bu şöhrətə «Atəşkədə» təzkirəsi kəsb elədiyi əhəmiyyətə, təzkirəçilik ənənələrinə gətirdiyi yeniliklərə görə nail olmuşdur.

«Atəşkədə»nin əhəmiyyətli yeniliyi isə burada ənənəvi regional prinsipə məhəlliçilik prinsipinin əlavə olunmasıdır. Lütfəli bəy Azər öz əsərində Herat təzkirəçilik ənənəsi ilə XVII-XVIII əsrlər fars təzkirəçilərinin təcrübəsini birləşdirərək Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişafını yeni bir istiqamətə yönəltdi.

Lütfəli bəy Azərdən sonra Bəhmən Mirzə də «Təzkireyi Məhəmmədşahi» əsərini kataloq prinsipi ilə təltif etmişdir. Lakin burada XIX əsr Azərbaycan təzkirəçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyəti - şairlərin «mütəqədimlər və müasirlər»ə bölünməsi prinsipi də nəzərə çarpır. Bəhmən Mirzə təzkirədə şahzadələrə və əmirlərə ayrıca fəsil ayırmaq ənənəsindən də istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat tarixçiliyimiz üçün əhəmiyyətli təzkirələrdən biri də «Nigaristani-Dara»dır. «Nigaristani-Dara» təzkirəsi Məftun təxəllüslü Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü tərəfindən 1825-ci ildə yazılmışdır. Bu əsər Fətəlişah dövründəki (1797-1834) şairlərin tərcümeyi-halına və onların yaradıcılığına aiddir.

Məftunun tərcümeyi-halı və yaradıcılığı «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində ətraflı öyrənilməmişdir. M.Tərbiyə Məftunun bioqrafiyasını belə işıqlandırır: «Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü h.q.1176 (1762)-ci ildə Xoy şəhərində anadan olmuşdur. O, on yaşında ikən atası onu böyük oğlu Fəzləlibəyin əvəzinə Şiraz hökmdarının yanına girov göndərmişdir. Əbdürrəzzaq bəy Şirazda on dörd il ev dustağı qalmış, bu müddətdə elm və bilik öyrənməklə vaxtını keçirmişdir. Əlimuradxan Kərim xan Zəndin qardaşı Sadıqxanın əleyhinə qoşun çəkib doqquz ay vuruşduqdan sonra Şirazi almış və Şirazda Azərbaycandan girov saxlanmış adamları İsfahana göndərmişdir. H.q. 1199-cu il rəbi-əl əvvəl ayının 14-ündə (1785, 25 yanvar) Əlimuradxan vəfat etdikdən sonra Ağa Məhəmməd şah İsfahana gedib Azərbaycandan girov alınmış adamlara, o cümlədən, Məftuna Azərbaycana qayıtmaq icazəsi vermişdir. Məftun h.q. 1241 (1825)-ci ildə Məkkəyə gedib qayıtmış və h.q. 1243 (1827)-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir [88. 204].

«Danışməndani-Azərbaycan» əsərindən məlum olur ki, Məftun çox məhsuldar yaradıcılığa malik bir şəxsiyyət olmuşdur. O, fars və ərəb dillərində nəzm və nəsrə əsərlər yaratmış, ərəb şairlərinin və rəvayətçilərinin yaradıcılıq inceliklərini öyrənmişdir. O, çox vaxt mütləliə və tədqiqatla məşğul olaraq ömrünü əsərlər yazmaqla başa çatdırmışdır. Məftunun «Nigaristani-Dara» təzkirəsindən başqa bioqrafik səciyyə daşıyan digər əsərləri də vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

1. «Hədəiqül-cinan» (Behişt bağları) əsərində Məftunun Şirazda başına gəlmiş macəralar, o şəhərdə olan müasir şairlər və ədəbiyyatçıların tərcümeyi-halı, eləcə də, Ağa Məhəmməd xan hökmdar olan zamanadək Kərim xan Zəndin tərcümeyi-halı verilir.

2. «Təcrübətül-əhrrar və təsliyətül-əbrar» (Sərbəst adamlara

təcrübə və azad adamlara təsəlli) əsəri. Bu əsərdə müəllif Dünbülülər sülaləsindən qısaca danışdıqdan sonra bir sıra alimlərin, şairlərin və görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halını, eləcə də, öz mənzum və mənsur yaradıcılığının bir hissəsini verir. O, bu əsəri h.q.1228 (1813)-cü ildə bitirmişdir.

3. «Hədiqə» (Bağ) əsəri. Bu əsər ərəb şairlərinin tərcümeyi-halına və onların bir sıra şeirlərinin izahına həsr edilmişdir.

4. «Rövzətül-adab və cənnətül-əlbab» (Ədəbiyyat bağı və həqiqətlər behişt) əsəri. Bu əsər də ərəb şairlərinin tərcümeyi-halına və onların nadir şeirlərinə və yaradıcılığına aiddir. Əsər h.q.1224 (1809)-cu ildə bitmişdir.

5. «Həqayiqül-ənvar» (İşıqların həqiqəti) əsəri. Bu əsər fars dilində, ərəb, eləcə də əcəm şairlərinin tərcümeyi-halı və çətin başa düşülən sözlərin izahı haqqındadır. Əsər h.q.1230 (1814)-cü ildə yazılmışdır.

6. «Hədaiqül-üdəba» (Ədib bağları) əsəri. Bu əsər fars dilində olub 23 hədiqədən (fəsildən) ibarətdir ki, onda ərəb və əcəm şairlərinin yaradıcılıqları, fikirləri və bədii sözləri, eləcə də, şahların siyasəti, vəzirlərin rəftarı, dini, əxlaqı və tutduqları mövqə, bunlardan əlavə tarix və dilçilik məsələləri və sairə haqqında məlumat verilir. Müəllif bu əsəri h.q.1232 (1816)-cı ildə Abbas Mirzə Naibüssəltənənin adına yazmışdır.

Əbdürrəzzaq bəy Dünbülünün «Nigaristani-Dara» təzkirəsində Əsir, Nüsret Sultan Hüseynbəy Talışı, Sabit Xalxali, Mirzə Əbdürrəhim Sağər, Mirzə Ələkbər Səbur, Sədrəddin Məhəmməd Təbrizi, Səhab, Mirzə Məsum Xavəri, Ağa Hüseynqulu Heyrət, Hüseyn Küzəkünani, Hüseynquluxan Çakər, Molla Rza Şəfa və s. Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verilmişdir.

«Təzkireyi-Məhəmmədşahi» əsərinin müəllifi Bəhmən Mirzə Naibüs-səltənə Abbas Mirzənin oğlu, Fətəlişah Qacarın nəvəsi idi. O, 1811-ci ildə anadan olmuş və saraya məxsus yüksək təhsil almışdır. Bəhmən Mirzə 1843-cü il may ayının 12-də Lənkəran paraxodu ilə Bakıya gəlir, 20-də isə Tiflisdə olur. O, 1851-ci il oktyabrın 4-də Tiflisdən Şuşa şəhərinə köçüb. Məlikbəylərovun

evini satın alıb, ömrünün sonunadək orada yaşayıb [74. 77].

Bəhmən Mirzənin «Təzkireyi-Məhəmmədşahi» əsərinin yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. Məlum olan ancaq budur ki, bu təzkirə Məhəmməd Mirzənin şahlıq dövründə (1834-1848) yazılmışdır. Əsərin AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxəsinin müqəddiməsində onun yazılma səbəbi belə izah olunur ki, Bəhmən Mirzə bir gün Məhəmməd şahın hüzurundaykən söhbət əsnasında şah ona deyir ki, yaxşı olardı ki, bir adam söz sənətkarlarının müntəxabatını yazaydı. Bu sözdən sonra Bəhmən Mirzə fikrini fars dilində belə izah edir: «Elə ki, mərhəmətli şah bu məsələni dedi, bu iş üçün mən kəmərimi bağladım» [74. 80].

Əlifba quruluşu sistemində yazılan bu təzkirə üç rüşdədən ibarətdir:

1. Mütəqədimlər haqqında;
2. Bəzi şahzadələr, görkəmli tacirlər, əmirlərdən olan şairlər haqqında;
3. Bəhmən Mirzənin öz müasirləri olan şairlər haqqında.

Bəhmən Mirzə təzkirədə bibliografik məlumatlardan çox şeir nümunələrinə yer vermişdir.

M.Məmmədova «Məhəmmədşahi» təzkirəsinin «Atəşkədə»nin təsiri ilə yazıldığını iddia edərək yazır: «Lütfəli bəydən sonra Məhəmməd şah təzkirə yazdırmaq istəyərkən yeni yaradılacaq əsərin «Atəşkədə»dən üstün olmasını arzu etmişsə də, Bəhmən Mirzə həmin sifarişi yerinə yetirərkən «Atəşkədə»dən irəli gedə bilməmiş və əksər məlumatları Lütfəli bəydən götürmüşdür» [59. 71].

Salman Mümtaz isə Bəhmən Mirzənin öz təzkirəsini tamamilə Məftunun «Nigaristani-Dara» əsərindən iqtibas etməsi fikrini irəli sürmüşdür [67.33]. Bu fikirlərdən hansının daha doğru olmasını təsdiqləmək üçün isə hər üç təzkirə müqayisəli tədqiq olunmalıdır. Bəhmən Mirzənin təzkirəsi «Nigaristani-Dara»dan bir qədər sonra yazılmışdır. Ərazi və tarix baxımından hər iki təzkirənin yaxın olması faktı Salman Mümtazın qənaətinə şərih olmamıza əsas verir.

Məftunun və Bəhmən Mirzənin təzkirəsi tarixilik baxımından XIX əsrə aiddirsə də, tərtib prinsiplərinə görə XVIII əsr təzki-rəçilik ənənəsinin davamı kimi görünməkdədir. Ümumiyyətlə, XVIII əsr Azərbaycan təzkirələri Yaxın və Orta Şərq təzki-rəçilik ənənəsinin uzunmüddətli təcrübəsinin bir çox cəhətlərini ehtiva edən elmi-ədəbi yaradıcılıq məhsuludur.

Azərbaycan təzkirələri malik olduqları milli-regional xarakterik cizgiləri ilə orta əsr təzkirələrindən fərqlənir. Artıq XVIII əsrdə divan ədəbiyyatı öz yerini xalq yaradıcılığı üslubuna verməyə başlamışdı. Türk ədəbiyyatında bu ədəbi prosesə Məhəl-liləşmə cərəyanı adı verilmişdir. Nihad Sami Banarlı Mə-həlliləşmə cərəyanının mahiyyətini belə açıqlayır: «Bu cərəyan aşığı tərzü üslubunun şəhərlərdə inkişaf edən xalq dilinin və divan tərzü üslubunun birləşməsindən doğan bir hərəkdir. XVIII əsrdə İstanbul şairi Nədim ilə ən qüdrətli təmsilçisini yetişdirən bu üslub XIV əsrdən bəri divan şairlərinin əsərlərində görünür. O dövrdən bəri yeri gəldikcə nəsr dilində də bu sadəliklər və sadələşmə təmayülləri ilə birlikdə bu cərəyana hər hansı bir xarici təsirə qapılmadan öz daxili inkişafından və getdikcə yerliləşməsindən doğan bir hərəkat demək də eyni ölçüdə doğrudur» [97. 830].

Nihad Sami Banarlı Məhəlliləşmə cərəyanının türk ədəbiyyatındakı rolunu çox yüksək qiymətləndirərək yazır ki, bu cərəyan ancaq tək bir böyük şair (Nədim Əhməd Əfəndi) yetişdirmiş olmasına baxmayaraq əsrin və gələcək əsrin ən gözəl və faydalı hadisəsi sayılır [97.748]. Demək olar ki, Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatında gördüyü işi nədim Əhməd Əfəndi türk ədəbiyyatında görmüşdür. Aşağıdakı şeir ondanır:

Türkü

Sevdiyim cəmalın çünki görəmə,
Çıxmasın həyalin dil-i şeydadan.
Xak-i payə çüki yüzlər sürəməm,
Atayım peyamın bad-i səbadan.
Kəbud seşmi bi-rəhm etdi – nigahın,
Aşıqları göyə çıkardı ahın.

Sordum gərdənindən zülfi-siyahın,
Bir cavab vermədi akdan-karadan.

Sevdiyim, bəndənə düşərsə xizmət,
Kəpuda kul olmaq canıma minnət.
Görə idim səndə buyi məhəbbət,
İstədiyim budur sən bivəfadan.

Nədimə hüsnünə olmuşdur aşık,
Öylə bir aşık ki, kavlındə sadık,
Kərəmə nə kadar deyilsə layık,
Ar etməz əfəndim, şahlər gədadan.

XIX əsrdə yazılmış son mühüm türk təzkirəsi Davud Fatin Əfəndinin 1852-ci ildə tamamladığı «Xatimətül-əş'ar» əsərində də məhəlliləşmə cərəyanının təsiri görünür. Bu əsər 1855-ci ildə keyfiyyətsiz bir kağızda nəşr edilmişdir. Yarım ildən sonra əsərin Topxaneyi-Amirədə yenidən nəşr olunacağına dair «Cərideyi-xəvadis»də bir elan dərc olunmuş, təzkirəyə şeirləri girmiş və girəcək şairlərdən bu xüsusda yardım və məlumat istənmişdir. Və nəhayət, 1863-1864-cü illərdə Fatin təzkirəsi TənziMAT ədəbiyyatı banisi Şinasi tərəfindən yeni bir üslubla, yəni sadə türk dilində nəşr olunmuşdur [97. 843].

XIX əsr Azərbaycan təzkirəçiliyində türk dilində ilk təzkirə 1885-ci ildə Seyid Əzim Şirvani tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bu dövrün məhəlliləşmə abu-havası Seyid Əzimin təzkirəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, girişdə verilən – «əgər çi, bu təzkirədə əş'ari-farsi zəbtü rəbt olunmayacaq və lakin Şirvanda olan ustadi-mütəqəddimin türki əş'ari nəzəri-həqirə yetmədiyindən təbərrükən hər birindən bir neçə beyt mərqun və məstur qıldım» cümləsindən görünür ki, müəllif təzkirəsini yalnız türk dilində tərtib edəcəyini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əsərdə diqqəti çəkən ikinci bir nöqtə Sadiqinin təzkirəsindən sonra bir çox təzkirələrdən fərqli olaraq üç böyük türk bölgəsini əhatə

etməsidir. Türk mənbələrində Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsi məhz bu cəhətinə görə yüksək qiymətləndirilir ki, bu «Təzkirətüş-şüəra» yetərli ölçüdə olmasa belə, üç böyük türk ədəbiyyatı dairəsinin aralarındakı əlaqələri göstərməsi baxımından xüsusi bir dəyəərə sahibdir [14. 346].

Seyid Əzim Şirvani öz təzkirəsinin quruluşunu belə bəyan etmişdir: «Bu təzkirəyi müxtəriədə bir müqəddimə və füsaliərbəə* var. Dörd fəsil üzrə tərtib və təlif olunmuşdur:

Fəsl-i-əvvəl – Şüərayi-Qafqasi – xüldnişan;

Fəsl-i-sani – Şüərayi-İran;

Fəsl-i-salis – Şüərayi-Türküstan;

Fəsl-i-rabe – Şüərayi-məmaliki-Rum bəyanındadır.

Təzkirənin «Dibaçə»sində yazılma səbəbi, şeir və şair haqqında müəllifin mülahizələri, əsərin ithaf olunduğu hökmdarın – İran şahı Nəsirəddin şahın mədhində qəsidə, müəllifin nəsəbnaməsi və təzkirənin tərtib edildiyi il haqqında bir məsnəvi verilmişdir. «Dibaçə» bir bənd şeirlə başlayır:

Bu təzkirə kim, məcməi-şe'ri-şüaradır,
Hər səfası gülzar kimi ruhəzadır.
Qoymaz yerə əldən onu zövq əhli görəndə,
Kim, canə fərəh çeşmə ziya, qəlbə şəfadır.

Seyid Əzim təzkirədə özü haqqında lazım olan məlumatları oxucusuna çatdırmaq məqsədi ilə yazmışdır:

Nəsəbim xətm-i-ənbiyəyə yetər,
Həsəbim şah-i-lafətayə yetər.
Hacı Seyid Əzimidir adım,
Nəzmdə ruhi-qüds ustadım.
Ustadım Bahari-vəhykəlam –
Kim, onun nəzmidir mülki-niham.

---

*Dörd fəsil.

Seyyidəm, bir qulamiyəm o şəhrin,
Rizəxari-kəlamiyəm o şəhrin.
Məsqətür-rə'sdir mənə Şirvan,
Sinni pəncəhə vasiləm əlan.
Az qalıbdır ki, tündbadi-sürüş,
Qıla şəm'i-həyatımı xamüş.

Seyid Əzim bu məsnəvidə əsərinin yazılma tarixini də dəqiq göstərir:

Bir min üç yüzdə sali-hicrətdən,
Bunu cəm eylədim qənimətdən.
Şe'rbafəm bu kargah üzrə,
Zöhrələr zahir oldu mah üzrə.
Mənə peyvəstə şüglüdür əş'ar,
Zülfi yar ilə çünki rəbtim var.
Gərçi hər şüglə pay peydadır,
Buna «tarixi-şügl» bəpadır.
Şüglədən saqit eyləsən lami,
Odu tarixi-salın əyyami.

Müəllif burada həm də əsərinin «tarixi-şügl» ifadəsində ədcəd hesabı ilə yazılma tarixini bildirmişdir.

Təzkiyənin müqəddiməsində şeir və şairlikdən bəhs olunur, «Qurani-Kərim»dən ayələr göstərilir və izah olunur, orta əsr ədəbiyyatında olduğu kimi, peyğəmbərin tərifinə sözlər söylənir. Müqəddimə şeirin mənasını açan bu sözlərlə başlayır: «Bu fənni-şərifin dəqiqşünaslarına ərz olunur ki, ürəfalər və zürəfalər şeiri tükdən götürüblər. Ərəb lisanında «şə'r» tük deməkdir və əş'ardə dəxi tükdən nazik məzmunlar mövcuddur, onu da bilməz məgərərbəbi-xibrət və əshabi fitrət» [82. 11].

Təzkiyədə Seyid Zülfüqar Şirvani, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Didə, Hacı Nəcəf bəy, Raci, Nüsrət və başqa Azərbaycan şairlərinin tərcümeyi-halı nisbətən geniş verilmişdir. Təzkiyədə Türkiyə şairlərindən Nabi, Fövzi Əfəndi Rumi, İzzət Rumi, Vəcdi bəy Rumi, Fazil Rumi, Hüsni

Çələbi, Ruzi, Fitnət xanım Rumi, Nisari və b. şairlərin yaradıcılığına yer ayrılmışdır. Bir sıra şairin adı çəkilmiş, lakin əsərlərindən nümunə verilməmişdir. Onlar aşağıdakılardır: Cami Ərdəbili, Bühuri, Qivami Gəncəvi, Nizami Əruzi, Fərzədq, Əbu Nüvas, Puşkin, Əbu Übeyd Nəbati. Təzkirədə ilk dəfə olaraq Qövsinin şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Ümumiyyətlə, təzkirə 271 şairin yaradıcılığını əhatə edir. Bundan əlavə əlliyyə qədər də «ləədri»^{*} beyt vardır.

Seyid Əzim Şirvani Nəsimi haqqında heç bir məlumat əldə edə bilməmiş, yalnız iki yarımçıq qəzəlini öz əsərinə daxil etmişdir. Füzuli haqqında yeni bir söz söyləyə bilməmiş, özündən əvvəlki təzkirəçilərə istinad edərək əsərlərinin adını çəkməklə kifayətlənmişdir.

Akademik Bəkir Nəbiyev Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsinin əhəmiyyəti haqqında yazır ki, onun «təzkirəsində o vaxtadək məşhur olmayan Şamaxı şairlərindən Furuqi, Məxmur, Qənnadi, Qəmi və Rüsvanın tərcümeyi-halına dair maraqlı məlumat verilmişdir» [71. 168]. S.Ə.Şirvani təzkirəni yazarkən Dövlətşah təzkirəsindən və «Atəşkədə»dən geniş şəkildə faydalanmışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda yaranan antoloji toplulardan biri də «Təzkireyi-Ziyai»dir. «Təzkireyi-Ziyai» əsərinin müəllifinin şəxsiyyəti hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, mübahisəli qalmışdır. «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasında» təzkirənin müəllifi haqqında belə məlumat verilir: «Ərdəbil sərtafi Hacı Məhəmməd Ruhimin oğlu Ziyai dövrünün çox bilikli, maarifpərvər alim-şairi olmuşdur. O, 1850-ci ildə anadan olmuş, ilk təhsilini də Ərdəbildə almışdır. Müasirləri arasında təvazökarlığı və yüksək zövqü ilə seçilirdi. Atası vəfat etdikdən sonra maddi vəziyyəti ağırlaşdıqda 28 yaşında Lənkərana gəlir. Burada həyatını təmin etmək üçün müxtəlif peşələrə əl atır. Azərbaycanca və farsca şeirlər yazır. O, eyni zamanda Şimali və Cənubi Azərbaycan şairləri

---

*Müəllifi məlum olmayan

haqqında bir təzkirə yazmaq fikrinə düşür. Lütfəli bəy Azərin məşhur «Təzkireyi-Aşəşkədə» əsərini davam etdirərək təqribən 200 il müddətində yazıb-yaradan Azərbaycan şairləri haqqında qısa bioqrafik məlumat toplayıb onların şeirlərindən nümunələr göstərərək əsərini «Təzkireyi-Ziyai» adlandırır.

Nəsrəddin Qarayev isə XIX əsrin ikinci yarısında Lənkəranda təşkil edilmiş «Fövcül-fusəha» ədəbi məclisinin üzvü Mirzə İsa Xəyalı ilə Mirzə İsa Ziyainin eyni şəxs olduğunu iddia edir. O, «Poetik məclislər» adlı kitabında Mirzə İsa Xəyalının 1850-ci ildə Ərdəbildə doğulduğunu, 1891-ci ildə isə Lənkərana köçdüyünü yazır. İsa Ziyainin təzkirəsinin tədqiqinə həsr olunmuş məqaləsində isə bu tarixi 1871-ci il kimi qeyd edir. N. Qarayevin fikrincə, həm də əldə olan materiallar Mirzə İsa Məhəmmədrəhim oğlu Ziyai Ərdəbili ilə Mirzə İsa Məhəmmədrəhim oğlu Xəyalı Ərdəbilinin eyni şəxs olmasını tam şəkildə iddia etmək üçün bəlkə də kifayət deyildir.

«Təzkireyi-Ziyai» fars dilində və «Atəşkədə» səpkisində yazılmışdır. Belə ki, Ziyai də Lütfəli bəy Azər kimi əvvəl şairlərin həyatı, sonra isə böyük bir hissədə onların əsərlərindən nümunələr vermişdir. Müəllif təzkirəyə yazdığı qısa müqəddimədə göstərir ki, «alçaq zəmanə bir hadisənin səbəbi üzündən bu həqiri Gilanzəminə, yəni Lənkərana atdı və bir neçə vaxt bekar qaldım». Müqəddimədən görünür ki, bekar qalmağı sevməyən müəllif «yazıpozu» işi ilə məşğul olur. O, bir nəfərdə Lütfəli bəy Azərin «Atəşkədə» təzkirəsinə rast gəlir. Kitabı pul ilə almağa çalışır, sahibi satmır. Lakin çox minnətdən sonra müvəqqəti on-on iki günlüyə ala bilir. Mirzə İsa on beş günün tamamında kitabın üzünü köçürüb sahibinə qaytarır və «yadigar qalmaq üçün» Lütfəli bəy Azərdən sonra yaşamış, həmçinin öz müasiri olan şairləri «Atəşkədə»yə əlavə etməklə bu işi davam etdirmək qərarına gəlir. Bu təzkirədə Seyid Əzim, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Rəhim Fəna, Əbülhəsən Şəhid, Fatma xanım Kəminə kimi Şirvan və Qarabağ şairləri də öz əksini tapmışdır. Burada həmçinin başqa təzkirələrdə adlarını göstərdiyimiz Rindi, Şirvani, Mirzə Niyaz Şirvani, Əsar

Qarabaği kimi şairlərin də şeirlərinə rast gəlirik.

N.Qarayev «Təzkireyi-Ziyai» əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yerini belə qeyd edir: «XIX əsrin ikinci yarısında Ərdəbil və qismən də Təbrizdə yaşayıb-yaratmış səksənə yaxın şairin həyatı haqqında qısa da olsa, məlumat və əsərlərindən nümunələr verdiyi üçün bu təzkirə xüsusi əhəmiyyətə malikdir» [31. 83].

Akademik H.Araslı «XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» və akad.F.Qasımzadə «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitablarının yazılmasında yeri gəldikcə Mirzə İsa Ziyainin təzkirəsinə müraciət etmişlər.

XIX əsrdə Azərbaycanda yazılan təzkirələr bir çox cəhətdən orta əsr mənbələrindən fərqlənirdi. Belə ki, bu təzkirələrin bir çoxu məhəlli xarakter daşdığından, adı yaşadığı qəzadan kənarında tanınmayan şairlər də orada öz əksini tapa bilirdi. Məsələn, Nəvvabın öz təzkirəsinə daxil etdiyi səksəndən artıq şairin hamısı keçən əsrdə Şuşa və onun ətraf kəndlərindəndir. Əlbəttə, bu şairlərin çoxunu Şuşadan kənarında tanıyan yox idi. Bu dövr təzkirələrinin xüsusi cəhətlərindən biri də xalq şeiri üslubunda yazanları da əhatə etməsidir.

Bu dövrdə tərtib olunan mənbələrdə Yaxın Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinə rast gəldikcə, XIX əsrin ikinci yarısında yazılan bir çox təzkirələrdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat verilir [31. 79].

Məhəlli xarakterli təzkirələrin bariz nümunəsi olan «Təzkireyi-Nəvvab» nəinki Mir Möhsün Nəvvabın əsərləri içərisində, həmçinin ədəbiyyat tarixçiliyimizdə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu təzkirənin yazılması XIX əsr Azərbaycan, ən əsas isə Şuşa ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olub. Bu dövrdə Şuşa şəhərində iki ədəbi məclis - «Məclisi-üns» və «Məclisi fəramuşan» fəaliyyət göstərirdi. Mir Möhsün Nəvvab da «Məclisi fəramuşan»a rəhbərlik etmişdir. Klassik irsin araşdırılması, poeziya və ədəbi nümunələrin təhlili, başqa ədəbi məclis üzvləri ilə şeirləşmə, bu şeirləşmələrin nəticələrinin təhlili «Təzkireyi-Nəvvab» kimi bir

əsərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Mir Möhsün Nəvvab təzkirənin müqəddiməsində etiraf edir ki, bu əsəri yaxın dostlarının təhriki ilə 1891-ci ildə yazmağa başlamış və 1892-ci ildə bitirdikdən sonra da üzərində işləmişdir. Bunu təzkirədə olan qeydlər və boş buraxılmış səhifələr də subut edir.

Təzkirənin bütün nəsr hissəsi və şeirlərinin böyük qismi fars dilindədir. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Vaqif, Vidadi, Kərbəlayi Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Arif Nəva, Məhəmməd bəy Aşiq, Aşiq Pəri, Abdulla bəy Asi və başqaları daxil olmaqla otuz beş, ikincisində isə Natəvan, Mehdiqulu xan Vəfa, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qarabaği, Mirzə Rəhim Fəna, Məmo bəy Məmai, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Mir Abbas Ağah, Mir Mehdi Xəzani və başqalarından ibarət əlli səkkiz şair haqqında məlumat verilir. Bu şairlərin birinci qismi müəllifin zamanında artıq öz dünyasını dəyişmişdi. İkinci qismini isə Nəvvab yaxından tanıyırdı, onlarla şəxsi və ədəbi əlaqəsi var idi. Bu şairlər müasirləri idilər. Təzkirənin sonunda verilən qısa qeydlər və adlar isə onu göstərir ki, müəllif təzkirəyə Qarabağdan kənarada olan şairlər haqqında bir fəsil də daxil etmək fikrində olmuşdur.

Nəsrəddin Qarayev təzkirədə olan mühüm bir məsələyə öz münasibətini bildirərək yazır: «Burada diqqəti cəlb edən başlıca məsələ Nəvvabın Vidadi haqqında qeydidir. O, yazır: «Mirzə Vəli Bayram xan oğlu Baharlıdır. Baharlı isə Qarabağın Şuşaya tabe olan bir kəndinin adıdır. O, Baharlıda anadan olmuşdur. Tərəkəmədir və Molla Pənah Vaqifin müasiri idi. Məlum olduğuna görə, Molla Vəli Qarabağın hakimi mərhum İbrahim xan Cavanşirin sarayında ona yaxın adamlardan biri idi. Təsədüfən İbrahimxəlil xan bir iş üçün onu İrana, Fətəli şahın hüzuruna göndərir. Molla Vəli Fətəli şahın hühurunda sərt danışır. Şah onun sözlərindən qəzəblənir, fərman verir ki, Molla Vəlini topun ağzına bağlayıb atəş açmaqla öldürsünlər. Molla Pənahla rəqib idilər, həmişə onunla müşairə etmiş və bir-birinə həcv etmişlər...». Doğrudan da Vaqif İbrahim xanın sarayında baş vəzir olanda Baharlı kəndindən Mirzə Vəli bir neçə elçi ilə Fətəli şahın sarayına göndərilmiş və

orada qətlə yetirilmişdir. Lakin Molla Pənah Vaqif Baharlı kəndindən olan Molla Vəli ilə yox, öz həmyerlisi – qazaxlı Molla Vəli Vidadi ilə şeirləşmişdir. Molla Vəli Vidadinin şeirlərini Baharlı Molla Vəliyə aid etməkdə səhvə yol vermişdir» [31. 84].

Təzkirənin maraqlı, diqqətəlayiq cəhətləri çoxdur. Məsələn, bir çox şeirlərin nə münasibətlə yazılması o dövrün ədəbi prosesini izləmək, şairlərin həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. «Təzkireyi-Nəvvab»ın diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də indiyədək təzkirələrin heç birində rast gəlmədiyimiz avtoqraf toplamaqdır. Təzkirəni yazarkən müəllif bir çox şairləri yanına dəvət etmiş və şeirlərini xatirə olaraq avtoqraf kimi həmin kitaba yazdırmışdı. Bu mümkün olmadıqda isə şairlərdən avtoqraf vərəqləri alaraq təzkirəsinə tikmişdir.

Əkrəm Bağirov isə təzkirəni sənətkarlıq baxımından belə xarakterizə edir: «Nəvvabın gözəl müşahidə qabiliyyəti, təhlil bacarığı imkan vermişdi ki, o, öz təzkirəsində hər bir şəxsin qısa, lakonik ədəbi portretini, görüş və maraq dairəsini çox məharətlə təsvir edib əsərinə qiymət verə bilsin» [15.5].

Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixinə öz yeniliyi ilə daxil olan əsərlərdən biri də Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin» təzkirəsidir. 1912-ci ildə İstanbulda çap olunmuş «Riyazül-əşiqin» təzkirəsinin orijinal əsər və ya tərcümə olması barədə də fikir ayrılığı mövcuddur. Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərində bu təzkirənin «Təzkireyi-Nəvvab»ın türk dilinə tərcüməsi olması fikrini irəli sürməsi tədqiqatçıların nəzərini hər iki əsərin ortaq və fərqli xüsusiyyətləri üzərinə yönəltmişdir. Aljira Topalova «Riyazül-əşiqin» təzkirəsinin tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasında bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışaraq yazır ki, hər iki təzkirəni müqayisə etdikdə məlum oldu ki, təzkirələrdə yalnız otuz beş müştərək şairin bioqrafiyası özünə yer almışdır. Gətirilən şeir nümunələri arasında da xeyli fərqlər vardır. Nəvvabın təzkirəsində doxsan bir

şair haqqında məlumat olduğu halda, Müctəhidzadə təkcə I cilddə* yetmiş səkkiz şairin barəsində məlumat verir. Verilən məlumatların diqiqliyinə görə də Müctəhidzadə Nəvvabı xeyli qabaqlamışdır. Məsələn, Vidadi haqqında danışarkən, Nəvvab onun Şuşanın Baharlı kəndində anadan olduğunu söyləyir. Halbuki Vidadi, Qazaxda doğulmuş, sonralar Qarabağa köçmüşdür. Müctəhidzadə onun haqqında dəqiq və dolğun məlumat vermiş, Vaqıfla dostluğundan və həyatının başqa cəhətlərindən geniş danışmışdır. Nəvvab öz təzkirəsində şairlərin fiziki və mənəvi xüsusiyyətlərindən danışdığı halda, Müctəhidzadə bu kimi cəhətlərə çox da fikir verməmiş, əsasən onların təhsil və savad dərəcələrindən, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Hər iki əsərdə özünə yer tapan ortağ şeir nümunələri çox azdır və onların sayı iki və ya üçü keçmir. Hətta bu nümunələrin özündə də variant müxtəlifliyinə təsadüf etmək mümkündür. Bütün bunlar onu göstərir ki, Müctəhidzadə uzun illər ərzində axtarışlar apararaq orijinal bir əsər yaratmışdır və ağır zəhmətin bəhrəsi olan bu əsər heç vəchlə Nəvvab təzkirəsinin tərcüməsi hesab oluna bilməz [89. 64].

Azərbaycan dilində yazılan «Riyazül-əşiqin» təzkirəsi də XIX əsr milli-məhəlli təzkirələr üçün xarakterik olan bir formada – iki hissədə yazılmışdır. Birinci hissədə təzkirə yazılarkən artıq dünyasını dəyişmiş şairlər haqqında, ikinci hissədə isə müəllifin müasiri və həyatda olan ədiblər haqqında olan məlumatlar, onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, təzkirə İskəndər bəy Rüstəmbəyovun sifarişi ilə yazılmışdır. Əsər hicri qəməri 1325-ci ildə müəllif tərəfindən sona çatdırılmışdır. Bu barədə müəllif müqəddimədə məlumat verərək yazmışdır: «Qərək, şu təmənnamın surəti mirati-zəmirimdə ciltvəgər idi. Tainki hicrətin min üç yüz iyirmi beşində bir gün cənabibəşkar İskəndər bəy Rüstəmbəyov ki, cümleyi-əyani-vilayətdən və

---

* Təzkirənin müqəddiməsində yazırdı. «Riyazül-əşiqin» iki mövqeyə və bir bağçaya məqsun olundu». Bu ifadədən anlaşılır ki, təzkirə iki cild şəklində planlaşdırılmışdır.

darayi-zəkavətü- mərifət idi və iqlimu danışı qiyasətdə vəqiəh İskəndərü-zəmanü zülmati-Qarabağ içrə abən cəddi Gün abi-həyat mənbəyi-cudü ehsan idilər hüzuruna müşəvvəf olub ayineyi-qəlbimdə müsəvvər olan müddəanı nişan verib və şərəiti-bəndəliyi yerinə yetirdim».

Göründüyü kimi, Müctəhidzadənin Türkiyədə təhsil alması və əsərin İstanbulda nəşri onun qrammatik prinsiplərinə təsirsiz qalmamışdır.

Təzkirədə şairlərin sıralanması onların vəfat tarixləri üzrə olsa da, bu qaydaya hər zaman əməl olunmamışdır. Bu cür düzülüş əsas etibarilə 1255-ci ildən sonraya aiddir. Təzkirələrdə bu uyğunsuzluğun səbəbi isə şairlərin bioqrafiyasında ölüm tarixlərinin göstərilməsi ilə bağlı olur [89 .60].

«Riyazül-əşiqin» təzkirəsinin ən yadda qalan cəhəti isə Azərbaycan təzkirə ənənəçiliyində ilk dəfə olaraq şairlərin avtoqraflarının verilməsidir.

Əkrəm Bağırov bu təzkirəni Nəvvab təzkirəsi ilə müqayisə edərək üstünlüyü növbə ilə gah Nəvvaba, gah da Müctəhidzadəyə verərək yazır: «Lakin hər iki halda «Riyazül-əşiqin» təzkirəsi XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühitini, onun inkişaf rəngarəngliyini öyrənmək baxımından ilk mənbə kimi olduqca maraqlı bir əsərdir» [92. 5].

XIX əsr təzkirəçilərindən Qarabağının təzkirəsində də, əsasən, Qarabağda yaşamış şairlərdən bəhs edilmişdir. O, Vaqif və Vidadinin həyatına aid bütün mənbələrdən daha artıq məlumat vermişdir. Qarabaği Sarı Aşıqdan ilk dəfə danışan təzkirəçidir. Lakin o, heç bir şairin əsərini şərh etməmişdir [10. 6].

Orta əsrlər və XIX əsr Azərbaycan təzkirələrini nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlik ki, XIX əsrdə təzkirəçilik orta əsr ənənəçiliyindən və şərq kontekstindən ayrılaraq milli məhəlli xarakter qazanmaqla yanaşı şairlərin şəxsiyyəti və əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzərindəki görüşlərini mümkün qədər əhatəli çatdırması ilə müasir ədəbiyyatşünaslıq elminə bir addım daha yaxınlaşmışdır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixi üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Birinci mərhələdə (XV-XVI) Herat təzkirəçilik məktəbinin təsiri altında formalaşmış, ikinci mərhələdə (XVII-XVIII) fars təzkirəçilik ənənəsinə uymuş, üçüncü mərhələdə (XIX-XX) milli-məhəlli xarakter kəsb etmişdir.

1.3. Məhəmmədli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin quruluşu və təsnifatı...

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təzkirəçilik ənənəsi öz əski əhəmiyyətini itirməkdə idisə də, bu dövrdə yenə təzkirə tipli əsərlər görünməkdədir.

İbrahim Tahir Musayevin «Riyazül-aşiqin» əsəri 1918-ci ildə Rzaquluxan Hidayətin «Məstəül-fusəha» əsərinin fars dilindən tərcüməsidir. İ.T.Musayev bu təzkirəni Taş Qarabağ nahiyəsi maarif şöbəsi müdiri Əli Abbas Müznibin təhriki ilə tərcümə etmiş olduğunu əsərin müqəddiməsində qeyd edir: «İşbu təzkirə «Riyazül-arifin» namilə müsəmma olub Əmirüşşüəra Bəqi və Hidayət təxəllüsülə məşhur olan Ədibi-möhtərəm və ustadi-əzəm Rzaquluxani-mərhumun asari-ədibanələrindəndir. Bu təzkirənin fars dilində yazılan cümlə təzkirələrə təvəffüqü və sevgili vətənimiz Azərbaycan övladının ondan istifadə edəcəkləri məvhuz olduğundan naşir, Qarabağ nahiyəsi maarif şöbəsi müdiri Əlabbas Müznib Əfəndinin əmri-tənbihii üzrə fars dilindən türk dilinə tərcümə etdim» [64.3]. Müəllif əsərin sadə türk dilində yazılmamasının səbəbi kimi ədəbi dilimizin formalaşmamasını göstərərək yazırdı: «Əvvəla, tərcümənin sırf türk dilində yazılması tərcümənin qiyməti – ədəbiyyəsini ixlal edəcəyi gizlədiləcək həqiqətlərdən deyildir. Zira ki, dilimizdə istemal olunan kəlmələrin dördü üç kəlməsi ərəb və ya fars kəlmələri olduğu və lisanımızın həman dillər sayəsində zənginləşdiyi bir halda bənim kimi qaç bisavadın tənşit xatirəsi üçün tərcüməyi sırf türk dilində yazmaq əsəbi təzifdən başqa bir işə yaramaz və bisavad olanlar da oxur, yazar, öyrənər» [64.3]. Göründüyü kimi, müəllif özü də təmiz türk

dilində əsər yazacaq bir qüdrətdə olmadığını etiraf etmiş və o səbəbdən də tapdanmış bir cığırla addımlamışdır. «Riyazül-arifin» əsəri ədəbi mühitə heç bir təsir göstərə bilməmiş və əlyazması şəklində qalmışdır.

Təzkirədə şairlər haqqında verilən məlumatlar çox qısamdır – cəmi 2-6 misradan ibarətdir. Şairlərin çoxu din xadimləri – sufi-irfani sahədə qələm çalmış adamlardır. Bu da təəccüblü deyildir, çünki əsərin əsasında Rzaquluxan Hidayətin «Məcmüül-fusəha» əsəri durur və bu əsərdə başlıca yeri ərəb və fars dillərində əsərlər yaratmış din adamları tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini öz doğma kökünə arxalanıb, bütöv halda öyrənmək baxımından adı F.Köçərli kimi ədəbiyyatşünaslarla yanaşı çəkilən Məhəmmədli Tərbiyətin*

-
- M.Tərbiyə XIX əsr yüzillikdə yaşamış Azərbaycan alimlərindən Mirzə Sadıqın oğludur. Onun soykökü tarixçi və ədəbiyyatşünas Mirzə Mehdixana çatır. M.Tərbiyə 1875-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini bu şəhərdə almışdır. Nücum və riyaziyyat elmlərini dərinlən öyrənən Mirzə Məhəmmədli Təbrizin adlı-sanlı həkimlərindən olan Mirzə Nəsrullaxanın və 1896-cı ildən bəri neçə il Təbrizdə yaşayan doktor Məhəmmədخان Kufinin yanında Avropa və Şərqi tibb elmindən dərs alaraq, bu iki alimin tövsiyəsi ilə fransız və ingilis dillərini təkbəşinə öyrənmişdir. Tərbiyə 1894-1903-cü illər arasında müəllim fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. Tərbiyə XIX əsrdə Təbrizdə açılan Avropa tipli dərmanxananın yaradıcılarından biridir. O, Mirzə Məhəmmədli Seyid Məhəmməd Şəbüstəri, Seyid Hüseynxan Ədalət və b. ilə birlikdə 1896-cı ildə Təbrizdə yeni üsulla idarə olunan ilk kitabxananın əsasını qoymuşdur. Tərbiyə daha çox ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən «Gəncineyi-Fünun» jurnalını 1320 (1902) - ci ildə Təbrizdə nəşr etmişdir. 1903-cü il bu jurnal bağlanmışdı. Jurnal bağlandıqdan sonra M.Tərbiyə Qafqaza səyahət etmiş, sonra İstanbula gedərək 1903-cü ilin sonlarına qədər bu şəhərin kitabxanalarında mütaliə etmişdir. Sonra Mirzə Suriyaya, Livana gedən M.Tərbiyə İskəndəriyyə, Qahirə, Dəməşq və Beyrut şəhərlərinin elmi birliklərində öz üzərində çalışmışdır. Misirdən İstanbula və Qafqaz yolu ilə Təbrizə qayıdan M.Tərbiyə 1905-ci ildə təbrizli bir qızla ailə qurmuşdur.

M.Tərbiyə 1905-1912-ci illərdəki fəaliyyəti və yaradıcılığı bu illərdə Azərbaycan və İranda, İstanbul, Tiflis, Qahirə və Berlində ictimai-ədəbi

(1875-1940) elmi yaradıcılığı, xüsusilə, «Danişməndani–Azərbaycan» təzkirəsinin klassik ədəbiyyatşünaslığın ən yaxşı ənənələrini davam etdirməsinə görə «klassik elmlə əsrimizin bilikləri arasında keçid nöqtəsi olan bir körpü kimi» qiymətləndirilmişdir [88.3].

Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danişməndani-Azərbaycan» əsəri Yaxın və Orta Şərq təzkirəçilik ənənəsinin davamı kimi görünsə də, bir sıra tədqiqat metodlarına görə müasir ədəbiyyatşünaslığa özündən əvvəlki təzkirələrdən daha çox yaxınlaşmışdır. «Danişməndani-Azərbaycan» əsərinin yaranması elə bir tarixi dövrə təsadüf edir ki, artıq bu zaman Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Firidun bəy Köçərli, Abdulla Sur, Şeyx Əhməd Hüseynzadə, Yusif Vəzir Çəmənəminli öz tarixi xidmətlərini göstərmiş, Əmin Abid, Salman Mümtaz, Əlabbas Müznib, Mikayıl Rəfil, Məmməd Arif, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim ədəbiyyat tariximizin yarımçıq səhifələrini yazırdılar.

---

fəaliyyətdə olan Azərbaycanın bir çox ziyalılarının fəaliyyət və yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Ədibin 1908-1911-ci illərdəki yaradıcılığında publisistika və jurnalistik fəaliyyəti də başlıca yer tutmuşdur.

İran Milli Məclisinin 2-ci çağırışında M.Tərbiyət Təbrizdən nümayəndə seçilmişdir. Məclis bağlandıqdan sonra Tərbiyət Təbriz-Bakı yolu ilə Avstriya, Fransa və İngiltərəyə səfər etmişdir. 1908-ci il payızın sonlarında İstanbula qayıdan ədib bu şəhərdə yerləşən «Səadət» əncüməsinin işlərində yazıçı Mirzə Ələkbər xan Dehxuda və başqaları ilə birlikdə iştirak etmişdir. Birinci Dünya Mübaribəsinin sonunadək o, Türkiyədə yaşamışdır. Tərbiyət öz yurduna elə bir şəraitdə qayıtdı ki, artıq Təbrizdə «Təcəddüd» (Yenilik) qəzeti, «Azadistan» və «Molla nəsrəddin» jurnalı öz fəaliyyətini dayandırmışdı. O, 1921-1923-cü illər ərəfəsində Cənubi Azərbaycanın maarif rəisi vəzifəsində çalışır. 1922-ci ildən başlayaraq «Gəncineyi-Maarif» jurnalını Təbrizdə nəşr etdirməyə başlayır. 1927-1930-cu illərdə isə o, Təbriz bələdiyyə idarəsinin rəisi işləmişdir. İran Milli məclisinin 8-ci çağırışında Azərbaycandan nümayəndə seçilən M.Tərbiyət ömrünün son illərində Tehranda yaşamışdır. İstedadlı alim Məclis nümayəndəsi olarkən günlərinin çoxunu Sipəhsalar və Məclis kitabxanalarının təkmilləşdirilməsinə, «Danişməndani-Azərbaycan» və başqa əsərlərini yazmağa həsr etmişdir. Alovlu vətənpərvər, demokrat maarifçi M.Tərbiyət 1940-cı ildə Tehranda vəfat etmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı xeyli müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. «Danışməndani-Azərbaycan» əsəri də təzkirə səpkisində yazılmasına baxmayaraq elmiliyinə və dolğunluğuna görə uğurlu əsərlər sırasına daxildir. 20-30-cu illərin ədəbiyyat tarixçiliyi üçün şərti olaraq iki məktəbin («türkoloji» və «azərbaycanşünaslıq») mövcudluğu qəbul olunur*. Məhəmmədəli Tərbiyəti də ikinci nəslin nümayəndələrinin sırasına aid edirik. Tərbiyətin azərbaycançılıq ideyası ilə silahlanması isə, əlbəttə ki, onun yaşadığı ictimai-tarixi şəraitin nəticəsi idi.

İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli M.Tərbiyətin yaradıcılığını belə qiymətləndirirlər: «M.Tərbiyətin Azərbaycan mədəniyyətinə etdiyi böyük xidmətlərdən biri də odur ki, o, F.Köçərlinin qarşısına çıxan əsas maneəni öz yaradıcılığı ilə aradan qaldıraraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki bir çox boşluğu doldura bilmişdir» [88.10].

1935-ci ildə Tehrandə çap olunan «Danışməndani–Azərbaycan» təzkirəsinin I cildi 414 səhifədir. Məhəmməd Naxçıvaninin 1941-ci ildə «Şəfəq» jurnalında nəşr etdirdiyi «Mirzə Məhəmmədəli xan Təbrizi» adlı məqaləsində qeyd etdiyinə görə, «Danışməndani–Azərbaycan»ın II cildinin əlyazmasını müəllifin ailəsi saxlayır. Lakin əldə olan birinci cild bitkin bir təzkirə olsa da, burada müəllifin müasiri olan alim və ədiblərə yer verilmədiyindən ehtimal edə bilərik ki, Tərbiyət onların haqqındakı bilgilərini ikinci cildə ümumiləşdirmişdir. Çünki Tərbiyətin yaşadığı dövr elmin hər sahəsində yüksəlişlər, tədqiqatlar dövrü kimi tarixə daxil olduğundan görkəmli elm, sənət xadimləri ilə yadda qalandır. Tərbiyətin elmi-ədəbi əlaqələri geniş olduğundan Şimali Azərbaycanın və bir çox elm adamlarını yaxından tanımışdır. Firdovsinin 1000 illiyini qeyd edərkən yubiley mərasimində Tərbiyət də var idi. Ədib keçmiş Sovet İttifaqında olarkən ölkənin mədəni

---

* Nazif Qəhrəmanlı ədəbiyyatşünaslardan M.Rəfili, M.Arif, C.Xəndan, M.Cəfər və b.-nin türkoloji məktəbin, Ə.Abid, H.Zeynalli, B.Çobanzadə, Ə.Nazim və b.-ni azərbaycanşünaslıq məktəbinin nümayəndələri hesab edirik.

ocaqları ilə tanış ola bilmişdir. O, Bakı kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarını nəzərdən keçirmişdir. Tərbiyə Azərbaycan alimləri ilə apardığı danışqlarında «Danışməndani-Azərbaycan»ın üzərində necə işləməsindən danışaraq yaradıcılıq planını şərh etmişdir. Bakıda qocaman alimə F.Köçərli, S.Mümtaz və b-nın əsərləri hədiyyə verilmişdir. O, sonralar yazdığı elmi əsərlərində bu kitablardan istifadə etmişdir [88.8]. M.Tərbiyə bir çox Qafqaz alimləri ilə də yaxından dostluq edirdi. O, Azərbaycan jurnalisti Məhəmmədəğa Şahtaxtinski ilə 1905-ci ildə Tiflisdəki görüşünü xatırlayaraq yazırdı: «1323 (1905) –cü ildə «Şərqi-rus» qəzetinin redaktoru Şahtaxtinski adı ilə məşhur olan Məhəmmədəğa ilə mən Tiflisdə görüşdüm. O da əlifbanın dəyişdirilməsi haqqında bir kitabça yazmış, türk dilində çıxan bu qəzetdə öz əlifbasını tanıtdırıb, qəbul etdirməyə çalışmışdır» [88.33]. Ədəbi mühitlə yaxından tanış olan ədib Azərbaycan alimlərindən danışarkən, şübhəsiz ki, müasirlərinə laqeyd qala bilməzdi.

«Danışməndani–Azərbaycan» ifadəsinin mənası fars dilində «Azərbaycan alimləri» deməkdir. Əsər fars dilində yazılmasına baxmayaraq öz dövründə M.Tərbiyə tərəfindən göstərilən bir cəsarət idi. «Azərbaycan» məfhumunun son ucqar nöqtələrinə qədər ədəbiyyatımızı öyrənmək baxımından çox dəyərli mənbələrdən biri olan bu təzkirə 919 şəxsiyyət – şair, yazıçı, filosof, təzkirəçi, ədəbiyyatşünas, rəssam, həkim, münəccim, mühəndis, memar, riyaziyyatçı, musiqişünas, jurnalist, tarixçi, xəttat, nəqqaş, səyyah, ilahiyyatçı alimlər haqqında məlumat verən ensiklopedik əsərdir. Bu əsər müəllifin 40 ildən artıq elmi araşdırmalarının nəticəsidir. «Danışməndani-Azərbaycan» əsərinin janr məsələsi ədəbiyyatşünaslıqda mübahisəli görünür. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Nizami» əsərində onu «təzkirə», Qafar Kəndli «ensiklopediya», Nazif Qəhrəmanlı isə «ğamus tipli lüğət» kimi səciyyələndirmişlər.

«Danışməndani-Azərbaycan» əsəri özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqli olaraq fəsillərə bölünməmiş, əlifba sırası ilə tərtib olunmuş sadə bir quruluşa malikdir. Təzkirə quruluşuna daxil olan müqəddimə ünsürünü «Danışməndani–Azərbaycan»da görmürük.

Bu təzkirənin özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqi ondadır ki, tarixi aspektdən geniş bir mərhələni XI əsrdən başlayaraq 1935-ci ilə qədərki dövrdə yaşamış görkəmli şəxsiyyətləri çevrələyir. Təzkirənin yazılmasında yüzdən artıq ədəbiyyatdan, mənbədən istifadə olunmuşdur və bu mənbələr mümkün qədər göstərilir.

Məsələn:

Müxlisi – «Məcməül-Xəvas» əsərində deyilir:

«Həsən Müxlisi Azərbaycanın Bənis qəsəbəsindəndir...»

və yaxud

«Münim Təbrizi, – aşağıdakı beyt onundur:

«Hər kim ki, bir hünər öyrənib göstərir işdə hünər,

Mirvari dolu sədəfdir, çöpür olsa da əllər».

(«Ovsaful-əmin», Yəzdanbəxş Qacar Pərvin)

Tərbiyə təzkirənin yazılmasında aşağıdakı mənbələrdən geniş faydalanmışdır: Dövlətşah təzkirəsi, «Gülüstani-hünər», «Riyazül-üləma», «Həşt behişt», «Əş-şəqayiqün-nömaniyyə», «Şəzəratüz-zəhəb», «Kəlimatüş-şüəra», «Təhfeyi-Sami», «Məcməül-xəvas», «Təzkireyi-Nəsrabadi», «Ruzi-rövşən», «Hədiqətüş-şüəra», «Təzkireyi-Dilgüşa», «Rövzeyi-əthar», «Səadətnamə», «Xülasətül-əşar», «Ərəfatül-aşiqin», «Tarixül-mükəma», «Rövzətül-cənnət», «Atəşkədə», «Bəyazi-Saib», «Sühufi-İbrahim», «Tarixi-güzidi», «Fəvatül-vəfəyat», «Riyazül-cənnət», «Ənsabüs-Səmani», «Ənüsül-arifin», «Nəfəxətül-üns», «Təzkireyi-Yusif Əlixan», «Nigaristani-Dara», «Nətayicül-əfkar», «Təbəqatül-İsnəvi», «Məcməül-füsəha», «Nigaristani-suxən», «Məcəlisün-nəfais», «Qisəsül-Xaqani», «Ovsaful-əmin», «Lətafül-xəyal», «Riyazül-aşiqin», əlyazması cümləri və s.

Təzkirədə göstərilən bu cür qeydləri toplayaraq ədəbiyyat tarixini öyrənmək baxımından çox dəyərli əsər adlarını çevrələyən bibliografıya tərtib etmək olar. Tərbiyə bu mənbələr içində Azərbaycan təzkirələrinə daha çox önəm vermişdir, bu da onun ədəbi irsinin tədqiqi üçün milli mənbələrə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərirdi.

Təzkiyənin quruluşu haqqında daha ətraflı təsəvvür yarartmaq üçün aldığımız zəngin məlumatları aşağıdakı kimi səciyyələndirməyi lazım bilirik:

I. Ad, ünvan, və ləqəb.

Məqsədləri çağdaş şairləri haqqında müxtəlif baxımlardan məlumat vermək, beləliklə də onların tanınmasına, xatırlanmasına, unudulmamasına vasitə olmaq üzrə təzkiyəçilərin ilk gördükləri işin şairin adı-sanı, ləqəbi və şəxsiyyətini tanıtmaq olacağı mübahisə mövzusu ola bilməz.

Təzkiyələrin quruluşuna şairin adı, ləqəbi və s. dolayısıyla bir nəzər yetirməli olsaq, işin ən başında şairlərin təxəllüslərinə görə sıralandığı və hər maddənin başında o şairə məxsus təxəllüsün verildiyini görürük. Az da olsa təxəllüs daşımayan və yaxud xüsusi adını təxəllüs olaraq qəbul edən şairlər də vardır ki, təzkiyələrdə onlar adlarına görə yer alırlar. Əksər təzkiyələrdə maddə başı olaraq göstərilən bu ünvanların şair haqqında məlumat verən qisimlərə, adətən, heç bir canlı əlaqəsi olmur, daha çox təzkiyənin küllü içərisində ümumi bir bəhlirləmə, bölüm və ya maddə başı və bir təsnif funksiyası daşıyır. Şairin adı, ləqəbi və s. üzərinə göstərilən əsil təqdim və tanıtma ona aid məlumat verən qisimdə və müstəqil bir biçimdə olur.

Lakin bu xüsusiyyəti «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsinə bütövlükdə şamil etmək olmaz. Çünki müəllif bəzi maddələrin başında ad, təxəllüs, künyə və ayamaları verməsini şairi şəcərəsi ilə birlikdə göz önünə gətirmək məqsədiylə etmişdir. Məsələn: «Nizami əbu Məhəmməd Nizaməddin İlyas ibn Müəyyəd Gəncəvi» maddəsində Nizaməddin ailəsindən bir daha söz açmamışdır.

O cümlədən, «Xaqani Sultanülfusəha Hüssanül-Əcəm Əfzələddin Bədilülhəqayiq İbrahim ibn Nəcibəddin Əli Nəccar Şirvani».

«Xətai Şah İsmayıl ibn Sultan Heydər ibn Şeyx Cüneyd ibn Şeyx İbrahim ibn Şeyx Əli ibn Sədrəddin Musa ibn Səfiyyədin İshad» və s. şairlərin adını çəkmək olar.

Bir qisim şairlərin maddə başı olaraq adı və təxəllüsü verilir: Məhəmməd Hüseyn, Nəvvab Mir Möhsün, Nəbati Seyid Əbülqasım, Məhəmməd Hüseyn Məhsun, Əhdi Dərviş, Bağır İbək, Balə Həsən və s.

Bəzi şairlərin ləqəblərinin mənası da maddə içərisində özünə yer tapır. Məsələn:

«Bağır İbək altıbarmaq adı ilə məşhur olan Mirzə Bağır (ibək – altıbarmaq deməkdir) İsfahanın Abbasabad qəsəbəsində yaşayan təbrizliləridir».

«Balə Həsən – ... Ərəb dilində «balə» sözü böyük, igid və səxavətli mənasında işlədilir».

Şairlərin yaşadığı və ya doğulduğu məkanın adının təxəllüs xüsusiyyəti daşdığı hallara təzkirədə kifayət qədər çox təsadüf olunur:

Əbu Qalib Həkim Təbrizi, Zakir Ərdəbili, Məhsəti Gəncəvi, Zülfüqar Şirvani, İrəc Təbrizi, Lütfi Təbrizi, Xəlil Naxçıvani, Fikri Ordubadi, Fəthi Şirvani.

Bir çox şairlər ancaq təxəllüsü ilə tanınır.

Bəzi şairlərin məsləki, sənəti və s. xüsusiyyətləri təxəllüsü yerinə keçmişdir.

II. Məkan (Şairin doğum, yaşayış və səyahət etdiyi yerlər)

Təzkirələrdə bildirilən və ya bildirilmək istənilən coğrafi məkanın əsasını doğum və yaşayış yerləri təşkil edir. Doğum və ya yaşayış yerindən hansı olduğu bildirilmədən verilən tanıtımaların bir şəkli də «Sədi Ərdəbili» «Nişani Şirvani», «Mətini Təbrizi»dir ki, burada şairin məkanı onun ayaması kimi işlədilmişdir.

Təzkirədə müəllif mümkün qədər şairin doğulduğu, yaşadığı, təhsil aldığı, səyahət etdiyi, yaxud vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq getdiyi, vəfat etdiyi, məzarının yerləşdiyi yerlər haqqında da məlumat verməyə çalışmışdır. Məkanı haqqında müfəssəl məlumat aldığımız şəxslər bunlardır:

Nəbati Seyid Əbülqasım, Naci Oqubadi, Mütia, Məftun, Gülşəni, Saib Təbrizi, Mirzə Fətəli Axundov, Şah İsmayıl Xətai,

Xətib Təbrizi, Sani, Sami Sam Mirzə, Sadiq Ordubadi, Sadiqi Əfşar və b.

Təzkirədə bir çox şairlərin, alimlərin məzarının yeri də göstərilir ki, müəllif bu qeydləri Həqiri Təbrizinin 1602-ci ildə yazdığı «Rövzeyi-əbrar» və «Rövziyi-əthar» mənzum əsərlərinə istinad edərək yazmışdır. Bəzi şairlərin məkanı haqqında məlumat yalnız haralı olduğu qeyd olunmaqla bir kəlmədə keçir. Bir qisim şairlər isə xırda ticarətçilərdir və ara-sıra şeir yazdıqları qeyd olunur.

III. Zaman (Şairin həyatında olan mühüm hadisələrin tarixi)

Təzkirələrdə zaman məsələsi sistemli bir biçimdə işlədilməklə olduqca önəmli yer tutur. Bunun təzkirəçidən təzkirəçiyə artdığı və ya əksildişi görünür, amma heç bir zaman yox olmaz.

Təzkirələrdə şairin həyatında baş verən hadisələr üzərində dayanarkən söhbətin ən başında təvəllüdü durur. Burada üzərində ən çox durulan hadisə də ölüm tarixidir. Orta əsrlər təzkirələrində məlumat çatışmazlığından yaranan bu vəziyyət bir ənənə halına keçərək, XIX və XX əsr təzkirələrinə də sirayət etmişdir. Bu vəziyyətə «Danışməndani–Azərbaycan»da da sıx-sıx təsadüf edirik. Müəllif tarixi hadisələrlə bağlı məlumatların doğruluğuna, dolğunluğuna nə qədər diqqət versə də, ələ aldığı təzkirələrin, mənbələrin kəm-kəsirini və yanlışlığını o da öz əsərində tamamilə aradan qaldıra bilməmişdir.

IV. Ailə, soy və qohum-əqrabalıq.

Təzkirələrdə ən çox görə bildiyimiz tanıtmalardan biri də şairin ailə, soy və qohum-əqrabalıq vəziyyətləriylə bağlıdır. Təzkirələrdə ailənin təməl ünsürlərindən həmişə ata qeyd olunur. Bəzən qardaşlardan biri və ya bir neçəsi haqda da bilgi olur. Nadir halda isə anadan da danışılır. Ayrıca olaraq bu tanıtma ailə kökəmindən bəzi isim və şəxsiyyətlərə dayana bildiyi kimi, ailənin yaşanan dövrdəki ən uzaq qollarına, uzaq qohum-əqrabalarına da gedə bilir. Təzkirələrdə bir şairin bu üç ünsürdən hamısıyla

birlikdə tanıdıldığı vəziyyətlər çox azdır (3).

Yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlər baxımından «Danışməndani–Azərbaycan» təzkiyəsində haqqında söhbət edən şairləri ailə vəziyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

a) atasına görə tanıdılanlar: Lütfi Təbrizi, Məqsud Bəna, Sakit, Sani, Nizaməddin Ərdəbili, Rəhim Təbrizi, Səhab, Qalib, Faiz Molla Heydəreli, Fəna Mirzə Əbdürrəsul və s.

«Rəhim Təbrizi – Mirzə Rəhim Mirzə Saib Təbrizinin oğludur».

«Fəzli– Azərbaycanın böyük şairi məşhur Füzulinin oğludur».

b) özündən böyük və ya daha məşhur qardaşlarına görə təqdim olunanlar:

Guya Təbrizi, Kirami Təbrizi, Mahi xanım, Sadiq Ordubadi, Fəzli Xalxali və s.

«Nami Təbrizi – Qövsinin qardaşdır».

«Nuri Təbrizi – Qövsinin qardaşdır».

c) Hər ikisinə (atasına və qardaşına görə tanıdılanlar).

Məsələn: «Sami Sam Mirzə – birinci Şah İsmayılın oğlu və Şah Təhmasibin qardaşdır».

ç) Qohum-əqrabalıq münasibətləri qeyd olunanlar.

Məsələn: Məsum, Heydər Şeyxurrəyis, Heyran xanım, Həsənbər, Nəseh, Mirzə Ərəb, Gülşəni, Qərib və s.

«Xədicəsultan xanım – Dağıstanlı Həsənlixanın qızı və «Riyazü-şüəra» əsərinin müəllifi Əliqulu xan Valehin əmisi qızıdır».

«Həsənbər – Ata tərəfindən onun qohumluğu baharlı tayfası böyüklərindən olan Əlişəkər bəyə və ana tərəfindən isə qohumluğu Cahanşah padşaha çatır».

Bu qruplaşdırmanı kifayət qədər artırmaq mümkündür, çünki təzkiyədə şairlərin müasirləri, müəllimlərinə, dostlarına, ədəbi və şəxsi əlaqələrinə də mümkün qədər diqqət ayrılımış, onların ictimai fəaliyyətləri, təhsili, kamal dərəcələrinin işıqlandırılması üçün bu ünsürlərdən istifadə olunmuşdur.

Ayrıca qeyd etməliyik ki, bütün təzkirələr kimi ələ aldığımız təzkirədə də şairlərin fiziki və mənəvi özəlləkləri üzərində dayanılmış, qabiliyyətləri və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ümumi sözlərlə tənqid və təqdir olunmuşdur.

Məsələn:

«Fəthi Şirvani – Şirvaninin orta səviyyəli şairlərindəndir, o, dərvişsifət və qələndərxasiyyət idi».

«Xari-rindsifət və yetimtəbiət bir adam olmuşdur».

«Zəki Lətifəddin Marağayi – dünyanın incə düşüncəli və dərin bilikli şəxsiyyətlərindən olmuşdur və s.»

«Danışməndani–Azərbaycan»da verilən şeir nümunələri təsadüfi verilməyib, müəyyən bir məqsədə xidmət edir. Bir sıra şeir parçaları şairin sənətkarlıq dərəcəsini nəzərə çatdırmaq üçün, digər bir qism beytlər janrlar haqqında danışarkən ona nümunə gətirilərək, bəziləri məsnəvilərin birinci beyti olduğu üçün təzkirədə özünə yer tapmışdır. Müəllif özünü bir sənətkar kimi danılmaz dəcərcədə təsdiqləmiş üstad şairlərin əsərlərindən nümunə verməyə ehtiyac duymamışdır.

Təzkirədə nümunə üçün verilən şeir parçaları əsasən fars dilində olsa da, türkcə yazılmış bir sıra şeirlərə də rast gəlirik. Məsələn, Mahmud Şəbüstəri, Əbdülqadir Maraği, Rəmzi Baba, Mövci Şeyxülislam Əhəri, Sabit Hacı Məhəmmədəli təbrizi, Yəlda ağa İsmayıl, Dəruni, Hüsəməddin, Həqir, Həbib, Fəzli, Sərraf, Hacı Rza, Saleh, Saib Təbrizi, Sabit Xalxali, Zahir və b.-nin yaradıcılığından göstərilən nümunələr türk dilindədir.

Həbibinin türkcə qəzəldən bir bənd təzkirəyə daxil edilmişdir:

Səndən özgə yarım olsa ey pərivəş simtən,
Görüm olsun o qəbə əynimdə piraşən kəfən.
Çıxmaya sevdəyi-zülfün başdan ey məh, yüz il,
Üstüxani-kəlləm içrə tuta əqrəblər vətən [88. 381].

Təbrizdə Sabit Xalxalının farsca şeirləri ilə yanaşı türkcə yazılmış aşağıdakı bir bənd şeiri də nümunə göstərilmişdir:

Dağıdıb qamətinə sərv səmənber geysu,
Kim görüb sərvdə bir böylə müənbər qeysu.
Gah zəncirim olur, gah könül mürgünə dam,
Gətirir başımə Sabit, nə bəlalar geysu [88. 277].

Sabit Hacı Məhəmmədəli Təbrizi haqqında isə deyilir: «Onun fars və türk dillərində şeirlərdən ibarət divanı vardır. Sabit vəfatından əvvəl bir divana bərabər olan aşağıdakı beyti türk dilində mənə (M.Tərbiyətə – N.K.) oxumuşdur:

Yığıbsan başına bu xətti-xali, zülfü-müjganı,
Yenə peyğəmbəri-xuban, bu nə icmai-ümmətdir
[88. 278].

Bu misaldan görünür ki, M.Tərbiyət əsərini farsca yazsa da, şeir nümunələrini əsas farsdilli poeziyadan seçsə də, türk dilindəki yaradıcılığa laqeyd qalmamış, əksinə, ana dilində yazılan əsərlərə daha çox önəm vermişdir.

Təzkirədə Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı haqqında isə deyilir: «Onun şeirləri türk dilindədir. Aşağıdakı beyt ondadır:

Tökülmüş hər tərəf zülfi-siyahın, müşkülənmiş,
Pərişanlıq görüb badi-səbadan, tündəcülənmiş.

Fransız Adolf Berje 1868-ci ildə Leypsiq şəhərində «Azərbaycan şairlərinin şeirləri» kitabını yazmış, əsərin 46-cı səhifəsindən 113-cü səhifəsinədək Zakirin şeirlərindən verilmişdir» [88. 145].

Buradan görüldüyü kimi, təzkirəçinin Adolf Berjenin Azərbaycan şairlərinə həsr olunmuş əsərindən xəbəri olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan cümlə belə fikirləşməyimizə əsas verir ki, müəllif bu kitabı nəzərdən keçirmişdir. Bu və digər bir sıra qeydlər onu göstərir ki, M.Tərbiyət yalnız fars mənbələrindən istifadə etməklə kifayətlənməmiş, həm də Rusiya və Azərbaycan tədqiqatlarını da araşdırmaya cəlb etmişdir. M.Tərbiyət öz təzkirəsinin bəzi yerlərində Rumskinin «Türk ədəbiyyatı tarixi» və F.Köçərlinin

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» əsərlərinə də istinad etmişdir. M.F.Axundovun tərcümeyi-halını «Kəşkül» jurnalının 1877-ci il 43,44 və 45-ci nömrələrində, A.Bakıxanov haqqında bilgilərini «Füyuzat» jurnalından götürmüşdür. N.Qəhrəmanlı Tərbiyətin bu təşəbbüsünü onun təzkirəsinin yeniliklərindən biri kimi qiymətləndirərək yazır ki, “əsərin daha bir məziyyəti Rusiyada və Şimali Azərbaycandakı tədqiqatlara reaksiya verməsi və onlardan az və ya çox dərəcədə istifadə etmək meylidir» [37.56]. N.Qəhrəmanlıya görə, «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin ikinci bir məziyyəti isə Lütfuli bəy Azərdən fərqli olaraq, M.Tərbiyətin «Azərbaycan» adını kitabın sərlövhəsinə çıxarması, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi gedişini (klassik proses) və nümayəndələrinin yaradıcılığını (XX əsrədək) ətraflı işıqlandıra bilməsidir [37.56].

Şərqşünas German Ete təzkirələrdə bioqrafik materiallara nisbətən şeirlərin çox olduğunu göstərmişdir. Lakin Məhəmmədəli Tərbiyə öz əsərində təzkirələrin bu çatışmazlığını aradan qaldırmış, şairlərin şəxsi həyatını və ədəbi mühitini ətraflı işıqlandırmışa çalışmışdır. Müasir İran ədəbiyyatşünası, təzkirə sənətinin görkəmli tədqiqatçısı Gülçin Məani təzkirənin iki növünün daha çox populyar olduğunu göstərir: 1) Ümumi təzkirələr; bu halda təzkirəçi özünədək yaşamış şairlər haqqında məlumat yığmaq üçün yazılmış əsərlərə müraciət edir, ya onların əməyinə vicdanla yanaşır, ya da öz adına çıxır; 2) ikinci qrup təzkirələr müəyyən dövrü əhatə edir. Bu qrup ümumi təzkirələrin bir hissəsi olmaqla, ya hansı şahınsa müasirlərini, ya da müəllifin öz müasirlərini əhatə edir. Gülçin Məalinin bu uğurlu qruplaşdırılması Azərbaycan təzkirələrinə də tətbiq edə bilərik. M.Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” əsəri birinci qrup təzkirələrə aiddir. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, Tərbiyə özündən əvvəlki təzkirəçilərin əsərlərindən vicdanla faydalanmış, istifadə etdiyi mənbələri qeyd etməklə əsərini daha da zənginləşdirmişdir.

Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında Tərbiyətin təzkirəsi layiqincə qiymətləndirilməmiş, əsərin elmi əhəmiyyəti üzə çıxarılmamışdır.

mışdır. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin ikinci cildində deyilir: «Danışməndani-Azərbaycan» istər ümumi quruluşun, istərsə də yazıçılar haqqında verdiyi məlumatın xarakteri ilə təzkirələrdən o qədər də fərqlənmişdir. Müəllif təzkirələrə məxsus məhdudiyətlərdən tamam uzaqlaşa bilməmiş, öz təhlillərində burjua obyektivizmi təsirlərinə qapılmışdır. Ədəbi inkişafa mənfi təsir göstərən amillərə, ədəbi cərəyan və üslublara tənqidi münasibət əsərdə çox zəifdir»[6.484]. Burada təzkirəyə sovet «obyektivizmi» prizmasından baxıldığından bu fikirlər artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Tədqiqat işində əsərin özündən əvvəlki təzkirələrlə ümumi və xüsusi məziyyətləri və ədəbiyyat tarixçiliyindəki rolu öyrənilərkən belə qənaətə gəlirik ki, «Danışməndani–Azərbaycan» müəllifinin uzunmüddətli tədqiqatının nəticəsi olaraq ağır zəhmət bahasına yazıldığı və demək olar ki, özündən əvvəlki bir çox İran və Azərbaycan təzkirələrinə, müxtəlif tarixi əsərlərə istinad etdiyi üçün bioqrafik məlumatın dolğunluğu baxımından təzkirələrin ən müəkkəmməlidir. Orta əsrlər və XIX əsr təzkirəçiləri öz əsərlərinin yazılmasında quruluş baxımından bir-iki təzkirəni örnək qəbul etmişlərsə, «Danışməndani–Azərbaycan» müəllifi daha çox qaynaqdan faydalanmışdır, həm də orijinal əsər yaratmışdır. Bu da təzkirə ənənəçiliyinə gətirilmiş bir yenilik kimi qiymətləndirilə bilər.

1.4. «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin tərcüməsinin orijinala müqayisəsi

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin 1935-ci ildə Təhranda fars dilində nəşr olunan nüsxəsi ilə 1987-ci ildə Bakıda nəşr olunan tərcümə nüsxəsinin müqayisəsi də tədqiqat işinin bir parçasıdır.

Təzkirə Qafar Kəndli və İsmayıl Şəms tərəfindən tərcümə

olunaraq 1987-ci ildə Bakıda kiril əlifbası ilə çap edilmişdir.*

Tərcüməçilər tərəfindən təzkiyəyə yazılan müqəddimədə aşağıdakı qeydlər diqqəti çəkr:

1) Əsərin orijinalında şəxsiyyətlərin, eləcə də qəzet və jurnalların adı əski əlifba sırası ilə, tərcümədə isə yeni (krill – K.M.) Azərbaycan əlifbası sırası ilə verilir;

2) Kitabda göstərilən əsərlərin adı olduğu kimi saxlanılmış, ilk dəfə hallanan kitabın qarşısında onun tərcüməsi də verilmişdir.

3) «Azərbaycanda çıxmış qəzetlər» daxil edilmişdir.

Təzkiyənin orijinalında müqəddimə olaraq «Milli Şura Məclisinin sədri Ağayi Həsən İsfəndiyari (Möhtəşəmüs-səltənə) cənabları» tərəfindən əsərə rəy verilmişdir. Müəllif Məhəmmədəli Tərbiyətin əsərinin o dövr üçün əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: «Keçmişlərdən bizə çatan məlumatların tədqiq edilməsi və sələflərimizin yaratdıqları əsərlərin qeydə alınması ölkə alimlərinin yerinə yetirdikləri ən mühüm vəzifələrdən və məmləkətin qələm sahiblərinin gördükləri ən layiqli işlərdəndir. Bu cür zəhmətin tarix, incəsənət və ədəbiyyat üçün nə dərəcədə faydalı olması hər kəsə aydındır. Maarifçilik, sənətsünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq kimi sahələrdə öz xidmətləri ilə ali dərəcələrə yüksəlmiş sələflərimizin yaşayıb yaratdıqları məmləkətdə isə onun əhəmiyyəti heç kim üçün sirr deyildir. Çox heyflər olsun ki, bizdən öncəki nəsillərin dünyaya bəxş etdikləri irs unudulmaqdadır. Və ya gələcək nəsillərin istifadəsindən kənar qalır. Odur ki, Milli Şura məclisinin əziz millət vəkili ağayi Məhəmmədəli Tərbiyət haqqında xəbəri böyük sevinc hissi ilə qarşıladım. Bu görkəmli ədəbiyyatşünas və böyük alimin müasir elmimizi və keçmişin məlumatlarını araşdırmağa yönəlmiş zəhməti ilə xidməti şübhəsizdir. Xüsusilə onun kitablara və əlyazmalara olan eşqi o qədər böyükdür ki, o, alimlər və fəzl əhli üçün mənfəətlə dolu olan bu xəzinədən təkəcə özü istifadə etmir,

---

* Təzkiyədə nümunə üçün verilən şeirlərin sətri və bədii tərcüməsi İsmayıl Şəmsindir. Şeirlərin tərcüməsinə şair Söhrab Tahir rəy vermişdir.

bəlkə hamının bundan istifadə etməsi arzusu ilə bir neçə şəhərdə kitabxana və arxiv binalarının əsasını qoymuşdur» [87. 21].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsi Allahın adı ilə başlayır: «Benam xudavənde bəxşənde mehreban». Təzkirə sovet rejimi dövründə tərcümə olunaraq çap etdirildiyi üçün bu başlıq tərcümə nüsxəsində verilməmişdir.

Əsərin tərcümə nüsxəsində tərcüməçilər tərəfindən yol verilmiş bir sıra səhvlərə təsadüf edirik. Məsələn, Əbül Üla haqqında bəhsdə:

Altmış yaşdayam, Ərmənin torpağından,
On altı yaşda Şirvana mən yollandım [88. 112].

beytindəki «Ərmənin» sözü səhv tərcümə olunmuşdur. Buradakı «Ərmənin torpağından» ifadəsi orijinalda «əz xake İran» kimi verilmişdir. Bu «İran» kəlməsi isə son tədqiqatda «Ərran» kimi qəbul edilmişdir [50. 545]. Firidun bəy Köçərli də şairin milli mənsubiyyəti haqqında öz fikrini belə ifadə etmişdir: «Əgərçi Hacı Lütfəli bəy ibn Xaqan Azəri «Atəşkədə»sində Əbül Ülaya «Gəncəvi» deyil, onu Gəncə əhalisindən hesab eləyir, vəli şairin öz kəlamından anlaşılan budur ki, onun əsli İrənlidir. On altı il olar ki, Şirvan zəminə varid olub, burada sükunəti ixtiyar edib, namü şöhrət kəsb etmişdir» [50.128].

«Məra şəst sal əst kəz xake-İran,
Bovəd şənədəh ta be Şirvan fetadəm»

- beyti mənə cəhətdən də tərcümə nüsxəsində səhv tərcümə olunmuşdur. Burada «On altı yaşda Şirvana mən yollandım» kimi tərcümə olunan misra «on altı il olar ki, Şirvana mən gəldim» olmalıdır.

Digər bir səhvə «Purxətib» bəhsində rast gəlirik: «Tarixə-güzidə»də qeyd edilir ki, Purxətib Tacəddin Əhməd və Sultan Mahmud Qəznəvinin müasiri olmuş və onun gözəl şeirləri vardır»

[88. 268]. Bu cümlədə Purxətib və Tacəddin Əhməd ayrı-ayrı şəxslər kimi başa düşülür. Lakin Purxətib Tacəddin Əhmədin ləqəbi olmuşdur. Buradakı «və» bağlayıcısı cümlənin mənasını tamamilə dəyişmişdir.

«Həqiqi» bölməsində isə «Qara Yusifin oğlu Mirzə Cahanşahın təxəllüsüdür» cümləsi yanlış olaraq «Mirzə Cahanşahın oğlu Qara Yusifin təxəllüsüdür» kimi tərcümə olunmuşdur [88. 382] və s.

Təzkirədəki şeir parçaları da aşağı səviyyədə tərcümə olunmuş, nümunələr tərcümə nüsxəsində sənətkarlıq xüsusiyyətlərini itirmiş, bəzən mənalı da təhrif olunmuşdur. Məsələn, İbrahim Mirzə Əbülfətin ustalıqla yazılmış «hənuz» rədifli rübaisinin əsli ilə tərcüməsinə nəzər salmaq:

Orijinalda:

An şux bəmən düşmən, cani əst hənuz,
Bimehr çu ruzgar fani əst hənuz,
Bi anke mərə tab nəmand təcəlliş,
Ba mən biməğam ləntərani* əst hənuz[87.113].

Tərcümədə:

Dilbər canma qəsd edir, öcəşir yenə,
Davamsız dünya tək ondan vəfa gözləmə.
Camalın görməyə tabım yox, baxmayaraq
«Ləntərani» deyir, tənə vurur o mənə [88. 162].

Lakin bütün bu kəsir cəhətlərinə baxmayaraq, təzkirənin dilimizə tərcümə olunaraq geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunması təzkirəçiliyin tədqiqində atılmış ən mühüm addımlardan birincisidir. Çünki heç bir tədqiqat əsəri təzkirənin oxunması kimi onun haqqında düzgün və dolğun təsəvvür yarada bilməz.

---

*Ləntərani - (Qurandan bir ayədən) «məni görə bilməzsən» ifadəsi

II FƏSİL

MƏHƏMMƏDƏLİ TƏRBIYƏTİN «DANIŞMƏNDANI- AZƏRBAYCAN» TƏZKİRƏSİNDƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. Təzkirədə XI əsrə qədərki Azərbaycan şəri

XX əsrin ikinci yarısına qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən qaranlıq qalan səhifəsi ədəbi irsimizin ən qədim dövrüdür. Ərəbdilli Azərbaycan poeziyasının tədqiqatçısı mərhum ədəbiyyatşünas Malik Mahmudovun «Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər» (1983) əsərinə qədər ədəbi irsimizin bu mərhələsi öyrənilməmiş qalmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində bu sahədə ilk təşəbbüs Məhəmmədli Tərbiyətin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan təzkirəçiləri və ədəbiyyatşünasları içərisində M. Tərbiyə birinci şəxsdir ki, ədəbi-estetik fikir tarixinin yazılı səhifələrinin VII əsrdən başlaması ideyasını irəli sürmüşdür. M. Mahmudov Tərbiyətin bu xidmətini yüksək qiymətləndirərək yazır: «Ərəb dilində yazmış Azərbaycan şair və ədiblərinə həsr olunmuş müasir tədqiqatçıların siyahısı çox cüzidir. Azərbaycan ədəbiyyatına gəldikdə isə vəziyyət daha acınacaqlıdır. Məhəmmədli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» əsəri və «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» əsərində Həmid Araslinin qiymətli mülahizələrini istisna etsək, cəsarətlə deyə bilərik ki, bu sahədə heç bir iş görülməmişdir. M. Tərbiyə yeganə XX əsr Azərbaycan alimidir ki, Əbül-Abbas əl-Ə'ma və Musa Şəhəvat haqqında məlumat vermişdir» [55. 26].

Tərbiyə Musa Şəhəvat haqqındakı məlumatı Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Muslim ibn Qüteybənin «Əş şe'r rəş-şuəra» və «Uyun əl-əxbar» əsərlərinə və Əbülfərəc əl-İsfahaninin «əl-

Əğani» adlı ensiklopedik əsərinə əsaslanaraq vermişdir. M. Tərbiyət yazırdı: «Musa Yəsar oğlu, şöhrəti Şəhəvat olmuşdur. Bu adın ona verilməsinin səbəbi odur ki, Abdulla ibn Cəfərin bir sıra mətəlar almağa həvəsi var idi. Musa bu malları onun üçün alar və faiz tələb edərdi. Buna görə də ona «Şəhəvat» (həvəsləndirici) adı verilmişdir. O, Bəni Səhm tayfasının azad edilmiş qulu idi. Onun əslü Azərbaycanlıdır. Əbülyəqzan Cüveyriyyənin dilindən nəql edilmişdir ki, Mədinədə elə bir şair yoxdur ki, əslü Azərbaycanlı olmasın. O, bu sırada İsmayıl ibn Yəsarın, onun qardaşı Musa Şəhəvatın və Əbülabbasın adlarını çəkmişdir. Əbu Übeyd Əlbükri Qalının «Əməli» əsərinin şərhində demişdir: «Musa Şəhəvat-Yəsar oğlu Musa quzey tayfasının məvalisindən olmuş, Azərbaycanlıdan Mədinə şəhərinə qənd, şəkər gətirərdi...» [88. 434].

Malik Mahmudova görə, Musa Şəhəvatın atasının adı barəsində müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Əbülfərəc əl-İsfəhani və Yaqut əl-Həməvi Musanın atasının adının Bəşşar, Əbdülqadir əl-Bağdadi isə Yəsar olduğunu xəbər verirlər. Bəkrü isə daha çox irəli gedərək göstərir ki, Musa ibn Yəsar İsmayıl ibn Yəsarın qardaşıdır və o, burada Musanın atasının adının Yəsar olmasına əsaslanır [55. 38].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində Musa Şəhəvatla İsmayıl ibn Yəsarın qardaş olmaları haqqındakı məlumatlar dolışıqdır. Müəllif Musa Şəhəvat və Əbülabbas maddələrində onların qardaş olmalarını söyləyirsə, İsmayıl ibn Yəsar haqqındakı bəhsində bu fikri təkzib edir [88. 109, 173, 434]. Şairin həyatına dair ən etibarlı mənbələrdən hesab olunan «Əğani»də İsmayılın qardaşlarının adları qeyd olunur və əlbəttə ki, Musanın adı çəkilmir. M.Mahmudova görə isə, mənbələrdə şairin atasının Bəşşar və Yəsar kimi göstərilməsi ərəb orfoqrafiyasının xüsusiyyətlərindən doğan dolışıqlıqdan başqa bir şey deyildir [55. 38].

Təzkirədə İsmayıl ibn Yəsar Nisai-Azərbaycanlı haqqındakı bilgilər də «Əş-şə'r vəş-süəra» və «əl-Əğani» əsərlərindən götürülmüşdür. Burada qeyd olunur ki, şair uzun ömürlü olmuş,

Bəni Üməyyə xəlifələrinin sonuncusunu * görünədək yaşamışdır. İsmayılın qardaşları Məhəmməd və İbrahim də şair olmuş, onların üçü də yad ölkədən gətirilmiş döyüşçü olmuşlar. O, əcəmlərin təəssübünü çəkən və şüubilərdən idi. Əcəmlərin mədhində və onların şan-şərəfi haqqında bir çox şeirləri vardır [88. 173].

M.Tərbiyə Əbülabbas haqqında da ətraflı məlumat verməyə çalışmışdır: Kor Əbülabbas adı ilə məşhur olmuş, adı Saib Fərrux oğlu, Bəni Deyl tayfasının qulu olmuşdur. O, keçmişdən belə Bəni Üməyyəni mədh edən və onlara haqq qazandıran, onlara məhəbbət bəsləyən şairlərdən imiş. Bəni Üməyyənin mədhində və Zübeyr qəbiləsinin həcvində onun bir çox şeirləri vardır. Əbülabbas Bəni Üməyyə dövrünün məşhur şairlərindən olmuş hicri qəməri 100 (718)-cü ilə yaxın vəfat etmişdir. Məşhur Əbu Tüfeylin müasiri olmuş, onun əleyhinə çıxmışdır [88. 109].

M.Mahmudov təzkirədə qeyd olunan ölüm tarixi ilə razılaşmayaraq yazır: «Əbdülabbasın ölüm tarixi dolaşlıq və qaranlıqdır. Tərbiyə onun hicri qəməri 100 (718)-cü illər hüdudunda olduğunu qeyd edərsə də, bunu qəbul etmək mümkün deyildir. Çünki «Əl-Əğani»də verilən məlumatlardan aydın olur ki, şair Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun (754-775) hakimiyyətinin ilk illərində hələ sağ imiş. Ömər Fərruxun fikrincə şair təxminən 140 (757)-ci ildən bir qədər əvvəl vəfat etmişdir» [55. 68].

X əsrdə yenə bəzi azərbaycanlı sənətkarların ərəbcə yazdığı şeir parçalarına rast gəlirik. «Yətimətül-dəhr fi məhasin əhlil-əsr» adlı təzkirədən aşkar edilmiş bu şeirlər və onların müəllifləri haqqındakı məlumat Azərbaycanda şeir yazmaq ənənəsinin qədim və ardıcıl olduğunu bir daha təsdiq etməkdədir. Əs-Səalibi tərəfindən tərtib edilən «Yətimətüd-dərh» təzkirəsi 912-1010-cu illərin ədəbi məhsullarını əhatə edir. Burada Bərakəveyh Zəncani

---

*Bəni Üməyyə, Əməvilər xilafəti (611-750) paytaxtının adı ilə Dəməşq xilafəti də adlanır. Əməvilər xilafətinin xəlifələri Qüreyşilər tayfasının Üməyyə qoluna mənsub idilər. Sonuncu xəlifə II Mərlan (744-750) olmuşdur.

və Əbu Abdulla əl-Məraği əl-Müğəlləsi kimi iki Azərbaycan şairindən danışılır və əsərlərindən parçalar verilir. Səlibi onların tərcümeyi-halından danışır. «Yətimətüd-dəhr» təzkirəsində adı çəkilən həmin şairlərin nəinki yaradıcılığına, hətta adlarına da heç bir mənbədə təsadüf olunmur [79. 22]. XI əsrə qədərki Azərbaycan mühiti haqqında təsəvvür yaratmağa çalışaraq ədəbiyyat tariximizin ən dərin qatlarına qədər enən Məhəmmədəli Tərbiyət də öz təzkirəsində «Yətimətül-dəhr»in adını çəkmədiyi kimi, Bərakəveyh Zəncani və Əbu Abdulla əl-Məraği əl-Muğəlləsi haqqında da heç bir məlumat verməmişdir.

Göründüyü kimi, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ortaya qoyulan – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haradan başlayır – sualını ən doğru cavablandırmaq şansı uzunmüddətli və geniş axtarışlar sayəsində ilk dəfə məhz M. Tərbiyətə nəsib olmuşdur. Bu baxımdan hətta ədəbiyyat tarixçiliyimizin banisi Firidun bəy Köçərlinin görə bilmədiyi işi Məhəmmədəli Tərbiyət görmüşdür.

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilkin mərhələsi haqqında düşünərək yazırdı: «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı az zamandan bəri başlayıbdır ki, kök və rişə salıb bina tutmağa. Keçmişdə şövkət və qüvvət sahibi olan İran dövləti müddətimütəmadiyyə ilə təmami Azərbaycan vilayətinə sahiblik və hökmranlıq edibdir. Azərbaycan türkləri bu dövləti əziməni təhti-hökumətində xeyli zaman zindəganlıq edibdir. Bu cəhətə İranın müfuz və təsiri Azərbaycan təzkirəsinə həddən ziyadə olubdur. Bu tə'sirat zahiri, yəni hey'ət və qiyafətdə, təzi-libas və xörəkdə və sair övra və əhvalda və əmri-məaşda görsəndiyi kimi, batini və mə'nəvi surətdə dəxi olubdur ki, onlar əxlaqü ətvarda və ayinü adabda və lisanü ədəbiyyatda müşahidə olunan əsərlərdir» [50.81].

Milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq ideyası ilə silahlanan F.Köçərli bu qənaətində yanılmış, orta əsrlər ədəbiyyatında türk ruhunu, məfkurəsini görə bilməmişdir. Lakin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərindəki bir məqam M.Tərbiyətin bu mövzuya münasibətini müəyyənləşdirməyimizə imkan verir. M.Tərbiyət İsmayıl

ibn Yəsarin qiymətli bir şeir parçasını öz təzkirəsinə əlavə etmişdir:

Bir çox taclı dayım, əmim var mənim,
Səxavətli, şanlı nəslim var mənim.
Onlar nəcib yanar ocaq olmuşlar,
At belində gələn qoçaq olmuşlar.
Çox fəxr etmə bizə ey imam, dayan,
Cəfanı at, doğru danış sən bir an.
Siz və biz haqqında soruş, mən deyim,
Ötənlərdən nağil edib, söyləyim.
Böyütdük qızları elmlə, biliklə,
Torpağa gömdüz siz qara cəhl ilə [88.173].

Əlbəttə ki, Tərbiyətin bu şeir parçasını təzkirəsinə əlavə etməsi təsadüfi deyildir. Bununla o, ərəb istilasından belə türk düşüncəsinin ölmədiyini, yaşadığını, özünü dərk etdiyini söyləmək istəmişdir.

Təzkirədə «mehman» sözünün genezisi barəsində söhbət açılmasını da Tərbiyətin milli təəssübkeşliyinin bir təzahürü kimi qəbul edirik. Tərbiyə əsərinin bir yerində yazırdı: «Mehman» və «mihman» sözləri eyni mənədadır. Bu iki söz «meh» və «man» sözlərindən düzəlmişdir. İranlılar arasında hər kim birinin evinə qonaq gedərsə, nə müddət ki, oradadır, o evin sahibi kimi olur və evin yuxarı başında oturmalıdır. Səalibi «Lətaifül-məarif» (Elmin incəliyi) əsərində yazmışdır: «Qonaq üçün ilk hazırlanan yer evin yuxarı başıdır. Bəhramgur qonaq evin ağası deyə «mehman» adını qonağa vermişdir. Buna görə də şair demişdir: Əcəmlər qonağa hər kim olursa olsun, məhz hörmət üçün «mehman» adı vermişlər. Allah onların böyüyüdür, «man» evləridir və qonaq evin hörmətli ağasıdır». Müasir fars dilində «meh»* və «kəh»* sözləri Avesta və

---

* Böyük, ulu.

* Saman.

pəhləvi dilində «mec» və «kəs» sözləri ilə ifadə edilir. Bu sözlərdə «sin» hərfi «h» hərfinə çevrilmişdir. İslamın əvvəllərində yazılmış kitablarda «mesməğan» və «mesmüğan» sözüdür ki, müğan başçıları və böyükləri mənasındadır» [88.408].

Bu misal da bir daha onu göstərir ki, Tərbiyə əsrlərlə türkcə məxsus ola-ola özgələrin vətəndaşlığını qəbul etmiş mədəniyyətə, düşüncəyə, bu düşüncəni, dünyagörüşünü ifadə edən sözlərə sahib çıxmağın zamanının çatdığını dərk etmişdir.

Məhəmmədli Tərbiyənin XI əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı haqqındakı məlumatlarının ikinci mühüm cəhəti isə onun yazılı ədəbiyyat tariximizi daha qədim qatlara qədər aparıb çıxarmasıdır. Hələ 1925-ci ildə Salman Mümtaz yazırdı: «Çünki Vaqif ilə Füzuli, Xətai, Həbib, Nəsimi və Nəsimidən daha neçə əsr qabaqca gəlmiş şairlərimizin aralarında sənətkarlar əlləri ilə işlənilib, uzadılan o silsiləyi-şeyrin zərif və zərrin həlqələri artıq bir-birlərindən ayrılmış və daha doğrusu, qırılıb tökülmüşdür. O silsiləni qurmaq və qırılan ədəbi zəncirləri gözəl bir surətdə bir-birlərinə bitişdirmək üçün iki alın cəbhədə də çalışmalıyam. Yəni, XVIII əsrdən XII-yə, XII-dən də VIII-yə qədər geri çəkilməliyəm. Eyni zamanda «Nəsimi əsri olan VIII əsrdə də dayanmayaraq bizim üçün türkcə, farsca yadigarlar, ərnağanlar buraxıb gedən böyük və ulu Azərbaycan qam (filosof) və bilkə (həkim)lərinin özləri ilə bərabər şahkar əsərlərini də tapıb meydana çıxarmalıyam. Çünki onlar tapılmayıb və əsərləri müəyyən eldilmədikcə «Azərbaycan tarixi ədəbiyyatı» könlümüzün istədiyi kimi araya çıxmayacaqdır ki, bu da ədəbiyyatımızı üçün olduqca böyük bir nöqsan və açıqlıq təşkil edəcəkdir» [67. 26].

Salman Mümtazın təbirincə desək, Məhəmmədli Tərbiyə tərəfindən də «silsiləyi-şeyrin» həlqələrinin bərpasına cəhd göstərilmiş, müasirləri kimi o da bu müqəddəs işin öhdəsindən gəlməyə çalışmışdır. Təzkiyədə bu baxımdan diqqəti çəkən məsələlərdən biri də Azərbaycan ictimai, əxlaqi, dini, siyasi, fəlsəfi görüşlərinin

---

banisi Zərdüş haqqında verilən bilgilərdir. Qədim azərbaycanlıların müqəddəs saydığı kitablardan olan «Avesta»da müxtəlif ədəbi janrların ünsürləri olduğu üçün bu əsər bir yaradıcılıq məhsulu kimi ədəbiyyatşünaslığın da diqqətini cəkməmişdir. Lakin M.Tərbiyə öz təzkirəsində «Avesta»nın bu cəhətindən danışmadığından biz də bu barədə ətraflı bəhs açmayacağıq. Burada sadəcə maraqlı məsələ Tərbiyətin Zərdüşü azərbaycanlı olaraq tanımaq və «Avesta»nın türkcə yazıldığını sübut etmək təşəbbüsüdür. Tərbiyə burada öz fikirlərini «Əbu Reyhan Birünün qısa qeydləri ilə söyləmişdir. O, Zərdüşün milli mənsubiyyəti haqqında yazırdı: «...Sonra Muğanın ə'yan və əşrafından, Mənciçöhr şahın nəslindən olan azərbaycanlı Səfidtumanın oğlu Zərdüş gəldi» [88. 151].

M.Tərbiyə bu bəhsdə Berlində ədiblər və alimlərin bir yığıncağında Zərdüşün tərcümeyi-halı və əsəri haqqında məruzə oxuduğunu da bildirmişdir.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, M. Tərbiyə öz ömrünü bütünlüyü ilə Azərbaycan mədəniyyətini, dünyagörüşünü öyrənməyə sərf etmiş, sadəcə öyrənməklə kifayətlənməyib, xalqın mədəni sərvətini özünə qaytarmağa çalışmışdır.

2.2. Təzkirədə klassik ədəbi irsin tədqiqi (XI-XII əsrlər)

XI-XII əsrlərin ədəbi irsinin görkəmli yaradıcıları olan Eynülqəzət Miyanəci, Əbül-Üla Gəncəvi, Fələki Əbünizzam Həkim Şirvani, Əmir İzzəddin Şirvani, Əbdülməkarim Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi haqqında ən dolğun məlumatı XX əsrə qədərki Azərbaycan təzkirələri arasında «Danışməndani-Azərbaycan» əsərindən alırıq. Bu dövrün bir çox başqa şairləri – Kuhi, Nərgizi Marağayi, Xətibi Ürməvi, Nazüki Marağayi haqqında isə ilk dəfə bu təzkirə məlumat vermişdir.

Təzkirədə haqqında geniş bilgilər aldığımız «ərəbdilli mədəniyyətimizin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, bəlkə də birincisi» XI əsrin dahi ədəbiyyatşünası və dilçisi Yəhya Əli oğlu

Xətib Təbrizidir [54. 3]. M. Tərbiyət Xətib Təbrizinin ömür yolu haqqında ətraflı danışmış, müəllimləri və şagirdləri haqqında da bəhs etmişdir. Alim onu «ədəbiyyatşünaslıqda ən görkəmli şəxsiyyətlərdən hesab edərək, «ərəb dilinin anası» adlandırmışdır».

Azərbaycanın bu böyük aliminin elmi-ədəbi irsinin öyrənilməsinə iki qiymətli əsər həsr etmiş Malik Mahmudov Tərbiyətin Xətib Təbrizi haqqındakı məqaləsini elmi araşdırmalar üçün qiymətli mə'xəz hesab edərək yazır: «Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində onun doğma yurdu Azərbaycanda da müəyyən işlər görülmüşdür. Hinduşah Naxçıvanidən sonra bu yolda ilk mühüm elmi addımı vətənpərvər alim Məhəmmədəli Tərbiyət atmışdır. Ərəb, fars, türk və Avropa mənbələrini dərinlən təhlil edən tədqiqatçı özünün məşhur «Azərbaycan alimləri» əsərində xalqımızın digər böyük şəxsiyyətləri ilə birlikdə Xətib Təbriziyə də ayrıca məqalə həsr etmişdir. Tərbiyət bu məqaləsində alim haqqında ətraflı məlumat verərək onun həyatı və yaradıcılığını elmi ardıcılıqla təhlil etmişdir. O, göstərir ki, Xətib Təbrizi Azərbaycanın məşhur ədiblərindəndir. Tərbiyət xüsusən Yaqutun iki rəvayətinə qiymət verərək, onların elmi əhəmiyyətini dərk etdiyindən öz əsərinə daxil etmişdir. Bunlardan biri alimin Təbrizdən Əbül-əlanın yanına getməsi, digəri isə məsciddə qonşusu ilə etdiyi məşhur söhbətdir ki, onların Xətib Təbrizinin həyatını öyrənməkdə çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Tərbiyət ilk dəfə olaraq əl-Baxəzrinin topladığı şeir məcmuəsində Azərbaycan aliminin də böyük bir şeirinin olduğu barəsində xəbər vermişdir» [53].

M.Tərbiyət Xətib Təbrizinin şeirinin olması haqqında belə məlumat verirdi: «Baxəzri (h.q. 467/1074) «Dumyətül-qəsr» (Ən yüksək arzuların parlaq təsviri) əsərində Xətibin qısa tərcümeyihalını verir və Nizamülmülkün tərifiində, Xirşinin alınması və Fəzlunun (h.q. 464/1071) tutulması haqqında 64 beytdən ibarət bir qəsidəsi olduğunu demişdir. Aşağıdakı şeir bu qəsidədəndir:

Mehriban, nemətlər verən Allah fəzlindən,
Qurtarmışdır camaat Fəzlun əlindən.
Gətirirlər Fəzlunu budur zülmün sonu,
Sanki çıxarmışlar torpaq altından onu» [88, s368].

M. Tərbiyə alimin əsərlərinə xüsusi diqqət vermiş, yazdığı bütün əsərlərin siyahısını əhatə etməyə çalışmışdır. O, qeyd edir ki, Xətib Təbrizi İbn Hacibin «Kafiyə» əsərinə də şərh yazmışdır. Lakin Malik Mahmudov bu fikri qəbul etməyərək bunun «sadəcə dolaşılıq nəticəsində» doğulduğunu söyləyir [53. 174]. Təzkirədə Xətib Təbrizi ilə bağlı maraqlı doğuran məsələlərdən biri də alimin adının necə verilməsidir. Məlumdur ki, ərəb ədəbiyyatşünaslığında Xətibə ərəbləşdirmək meylləri olmuş və alimin ərəb Şeyban qəbiləsinə mənsub edilməsi iddiaları meydana gəlmişdir. Yaqut Həməviyə görə, Xətib Təbrizinin tam adı Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Həsən ibn Muhəmməd ibn Musa ibn Bistan əl-Şeybanidir. İbn Xəlliqan isə onun adını bir qədər qısa şəkildə – əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ibn Muhəmməd ibn əl-Həsən ibn Bistan əl-Şeybani kimi qeyd edir. Lakin Azərbaycan aliminə tarixi nöqtəyi-nəzərdən Yaqutdan daha yaxın olan Əbu Sə'd Muhəmməd əs-Səmani (1114-1166) və Əbu Bərəkət əl-Ənvari (1119-1181) alimin ləqəbini Xətib Təbrizi kimi qeyd etmişlər. Orta əsrlərdə alimlərin öz əsərlərinin əvvəlində adlarının tam şəkildə qeyd olunması adət şəklini almışdı. Xətib Təbrizi də bütün müqəddimələrində adını «əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ət-Təbrizi» kimi qeyd etmişdir. Onun müasiri Əli əl-Baxəzri və əs-Səmani də alimin adını belə göstərmişlər [60. 22]. M. Tərbiyə də Xətib Təbrizinin tərcümeyi-halını yazarkən «Dumyətül-qəsr», «Ənsabüs-Səmani», «Nushətül-əlbə», «Möcəmül-udəbə», «Müftahül-cinan», «Vəfəyatül-ə'yan», «Şəzərətüz-zəhəb», «Riyazül-üləma», «Rövzətül-cənnə» və «İktifa'ul-qunu bina huvə mətbu» əsərlərinə istina etmişdirsə də, ad məsələsinə gəlincə ən doğrusunu – alimin öz imzasını qəbul etmişdir: Xətib Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Təbrizi. Bu isə bir daha onu sübut edir ki, müəllif mənbə-

lərlə və alimin öz əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Məqalənin sonunda verilmiş qeydlər də tədqiqatçının Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə dərinlən maraqlanmasından, bu sahədə geniş müətlə sahibi olmasından xəbər verir: «Xətibin bütün əsərləri dünya kitabxanalarında əlyazması şəklində vardır. Onlardan bəzisi çap edilmişdir. Xətibin Həmasə şeirlərinə şərh də çap edilmişdir. Bu əsər* əlli il ərzində dörd dəfə Avropada, Hindistanda və Misirdə çap edilmişdir. Əsərin çap nüsxələrindən ən yaxşısı alman G.B.Fraytaqın latın dilinə tərcüməsi və müfəssəl mündəricatı ilə dörd cildə Bon şəhərində çap etdirdiyi nüsxədir. Xətibin «Müəlləqati-əşr» (On asılmış əsər) və «Təhziə islahil-məntiq» əsərləri də çap edilmişdir [88, s.369].

Azərbaycan dilində Xətib Təbrizi haqqında ilk dəfə məlumat verən Həmid Araslı olmuşdur. O, 1943-cü ildə nəşr olunan «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında verdiyi məlumatlarda məhz Məhəmmədəli Tərbiyətə əsaslanmışdır [3. 26-28].

M.Mahmudov M.Tərbiyətin Azərbaycan alimi X.Təbrizi haqqındakı məqaləsini müvəffəqiyyətli elmi addım kimi qiymətləndirərək həm də onu qeyd edir ki, məhz onun məlumatı sayəsində Azərbaycanda Xətib Təbrizini öyrənməyə yeni böyük meyl yaranmışdır [53. 174].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində verilən ictimai-bədii təfəkkür tariximizin görkəmli nümayəndələrindən biri də Qətran Təbrizidir. O, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə görkəmli bir sənətkar kimi tanınmış, hələ öz sağlığında böyük uğurlar qazanmışdır. Bir çox tədqiqatçıların çoxu onun haqqında qiymətli məlumatlar vermişlər. M.Tərbiyət də Qətranın Azərbaycanın məşhur şairlərindən, Təbrizin şirindilli, fəsahtli söz ustalarından olduğunu yazırdı. Qeyd edirdi ki, əsl Şahabaddan olmuşdur. Müəllif şairin on iki min beytdən ibarət divanını gördüyünü söyləyərək, onun əhatə etdiyi mövzular haqqında da yazırdı:

---

* Xətib Təbrizi Əbu Təmmamın həmasə şeirlər məcmuəsinə üç şərh yazmışdır: böyük, orta və kiçik şərh.

«Bu divanda h.q.V (XI) əsrdə olan hökmdarların, vəzirlərin və əmirlərin əhvalatı Əbu Mənsur Vəhsudan, Əbu Nəsr Məmlan, Əbül Müzəffər Fəzlun və Əbülhəsən Ləşkəri haqqında mədhlər və onlara o zamanda bəslənilən münasibətlər, eləcə də onlardan qalan əsərlər haqqında məlumat verilir. Həkim Qətran şeirlərinin bəzində Əbülhəsən Gərgər hökmdarı və Əbu Mənsuru «Gərgərlilərin çırağı» və «Gürzən, Gərgər əhalisinin pənahı» adları ilə adlandırmışdır» [88. 66].

M.Tərbiyə Qətranın «Təfasir» əsəri haqqında məlumat vermiş və onun XI əsrin məşhur şəxsiyyətlərindən olan Nasir Xosrovlə Təbrizdə görüşdüyünü jə qeyd etmişdir. Müəllif «Təfasir» haqqında yazırdı: «Bu fars dilinin ilk izahlı lüğət kitabıdır. Sözlər misallarla verilmişdir. Fars dili lüğətinə aid olan Əsədinin «Müstəşədat» (Məslətçilər), Əbu Həfs Sə'din «Risalə» və Ələddinin «Zubdətül-luğə» (Ən yaxşı lüğət) əsərlərinin üçü də Həkim Qətranın «Təfasir» (Təfsirlər) əsərindən sonra yazılmışdır» [88. 67].

Qulamhüseyn Beqdelinin yazdığına görə, Qətranın müasiri olan Əsədi Tusi (-1072) «Lüğətəl-fars» əsərinin müqəddiməsində şairin adını çəkmiş, onun haqqında fikir söyləmişdir [17. 5].

M.Tərbiyə «Həft iqlim» təzkirəsinin müəllifi Əmin Əhməd Raziyə və eyni zamanda Siracəddin Əlixan Arzuya istinad edərək Qətranın bədii yaradıcılığına daxil olan dörd məsnəvi haqqında xəbər vermişdir ki, onlardan biri də «Qövsnamə»dir. Məlum olduğu kimi, Qətranın «Qövsnamə» adlı bir məsnəvisi olması haqqında ilk məlumatı Dövlətşah Səmərqəndi vermişdir. Dövlətşaha görə, Qətran bu əsərini Sultan Səncər (1118-1158) zamanı Bəlx şəhərində vali olan Əmir Məhəmməd ibn Qumaca ithaf etmişdir. Dövlətşahdan sonra gələn təzkirəçilərin, tədqiqatçıların bir çoxu bu fikri təkrar etmişlər. Lakin bu fikir tarixi həqiqətlə uyğun deyildir. Çünki XI əsrdə yaşayan təbrizli Qətranın (1012-1088) əsərləri ilə XII əsrin ortalarında padşahlıq edən Sultan Səncər və onun təyin etdiyi Bəlx valisi arasında heç bir rabitə ola bilməzdi [17.6]. M.Tərbiyə isə başqa bir Qətran adlı

şairin olması haqqında da xəbər verir. Bu Qətran Tərməz şəhərindən olub ömrünün çox hissəsini Bələd şəhərində keçirmişdir və onun Ənvəri adlı bir şagirdi də olmuşdur. M.Tərbiyətin bu məlumatı iki dolaşıcılığı aydınlaşdırmağa imkan verir. Ola bilsin ki, Dövlətşah təzkirəsində adı çəkilən şəxs məhz bu Qətrandır. Bu məsələ belə düşünməyə əsas verir ki, XII əsrin ortalarında tərməzli bir Qətran adlı şair də yaşayıb və özü də «Qövsnamə» adlı bir mənzumənin müəllifi olmuşdur. Onu Əmir Məhəmməd ibn Qumanca ithaf etmişdir. Çünki əgər təbrizli Qətranın hələlik əlimizə gəlib çatmamış «Qövsnamə» adlı əsəri olsa belə, şair onu Əmir Məhəmməd ibn Qumaca ithaf edə bilməzdi. Məlumdur ki, əsrlər boyu Qətranın təbrizli və ya tərməzli olması məsələsi ətrafındakı mübahisə XX əsrə qədər gəlib çıxmışdır. M.Tərbiyətin qısa bir qeydi ilə bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Yəni, həm Qətran Təbrizi, həm də Tərməzli Qətran tanınmış Azərbaycan şairləri olmuşlar. Yuxarıda söylədiyimiz fikirlər M.Tərbiyətin Əmin Əhməd Raziyə əsaslanaraq verdiyi məlumatı da şübhə altına alır. Çünki Əmin Əhməd Razi də öz təzkirəsində təbrizli və tərməzli Qətranları qarışdıraraq hər ikisinin əsərlərinin yalnız bir Qətrana aid olduğunu söyləmişdir.

Bütün bu mübahisələrə baxmayaraq M.Tərbiyətin Qətrana həsr etdiyi məqalə sonrakı tədqiqat işləri üçün əhəmiyyətli məxəzlərdən biri kimi qəbul olunmuşdur.

«Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsində XII əsrin tanınmış şairlərindən Əbül Üla Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Eynəlqüzat Miyanəci, Fələki Şirvani, İzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani haqqında da söhbət açılır, şəxsiyyətinə, yaradıcılığına işıq salınır.

XII əsr Azərbaycan şeiri tarixində Məshəti Gəncəvi özünəməxsus bir yer tutur. XII əsrdən başlayaraq şeirləri müxtəlif cüng və təzkirələri bəzəmiş, hətta bəzi şeir həvəskarlarının tərtib etdiyi müntəxabatlarda onun rübailərinə başqa şairlərin həmin janrdakı yazdıqları şeirlərdə çox yer verilmişdir. «Danişməndani-Azərbaycan» əsərində Məhsətinin Puri-Xətib Gəncəvinin arvadı olduğu və hər ikisinin hicri V əsrdə (XI) yaşadıkları, Sultan

Mahmud Qəznəvinin müasiri olduqları göstərilir. Çox güman ki, burada müəllif Həmdullah Qəzvini və Əmin Əhməd Razi kimi müəlliflərin səhv qeydlərinə istinad etmişdir. Məshəti Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqatçısı Xəlil Yusifov M.Tərbiyətin bu fikrinə münasibətini bildirərək yazır: «Əgər Qiyasəddin Xondəmirin bu bərədəki qeydlərini bilsəydi, M.Tərbiyə, bəlkə də, Məhsətinin Sultan Mahmud Qəznəvinin (1030-cu ildə ölmüşdür) müasiri olduğunu, yəni X əsrin axırı, XI əsrin əvvəllərində yaşayıdı fikrini irəli sürməzdi» [90. 15]. Qiyasəddin Xondəmir isə Həmdullah Qəzvinin səhvini düzəldərək Məhsətinin Sultan Mahmud Səlcuqinin sarayında yaşadığını qeyd edir [79. 60].

Xəlil Yusifov daha sonra Tərbiyətin Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığı haqqındakı bir sıra qənaətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: «Daha sonra Tərbiyə «Əmir Əhməd və Məshəti» dastanındakı şeirlərin ona aid olub-olmaması məsələsinə toxunur və yazır ki, bu dastandakı şeirlərin bəziləri bu iki Gəncə şairinin – Məhsəti və Əmir Əhmədir. Tərbiyətin bu fikrinin doğruluğunu son dövrlərdə üzə çıxarılan bir sıra faktlar da sübut etməkdədir. O cümlədən, mötəbər mənbələrdən aşkar edilən və Məhsətinin olduğu şübhə doğurmayan rübailərdən bəzilərinin dastanda da öz əksini tapması göstərir ki, «Əmir Əhməd və Məhsəti» kitabında Məhsətiyə aid edilən şeirlərin müəyyən qismi, doğrudan da, onundur. M.Tərbiyətin fikrincə, bir sıra təzkirə, tarix və cüng müəllifləri Məhsəti adına məsnəvi və rübailərdən ibarət çoxlu şeir yazırlar, lakin görünür ki, onun ilhamı rübai şəklinə daha çox meyl göstərmişdir. Bunlar təsdiq edir ki, M.Tərbiyə Məhsətinin şeirlərindən nümunələr olan mənbələrdən bir çoxunu şəxsən özü oxumuş və şairənin əsərlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir» [90. 15].

M.Tərbiyə Pur Xətib Gəncəvinin də şəxsiyyətinə işıq salmağa çalışmışdır. O yazırdı: «Pur Xətib, ibn Xətib, Xətiboğlu – bu üç təxəllüs bir nəfərə aiddir. Pur Xətib özünün aşağıdakı şeirində qeyd etdiyi kimi, Gəncə şəhərinin məşhur alimlərindən olmuşdur. Şeir aşağıdakıdır:

Yüksək ailədən bir gənc idim Gəncədən,
Təfsir və fiqh elmini öyrənmişəm tamam.
Gah mücadilə, gah da mübahisə edir,
Təfsirdə mahir, nitqdə olmuşam xoş kəlam.
Məni gətirmişdir bu yerlərə xam şərab,
Belə işlər çox edir şərab, olarsa xam [88. 268].

Göstərdiyimiz nümunə onu təsdiq edir ki, Məhəmmədəli Tərbiyə yaradıcılığını öyrəndiyi şairlərin həyatını da müxtəlif tərəflərdən öyrənməyə çalışaraq onlar haqqında mümkün qədər çox bilgi vermək istəyir.

Ədəbi irs tariximizə ilk poemanın yaradıcısı kimi daxil olan Xaqani Şirvani «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində «fars dilində inci tək şeirlər yaradan söz ustalarından və Azərbaycanın görkəmli, məşhur alimlərindən» biri kimi tanındılır. M.Tərbiyə şairin şəxsiyyətini, ictimai mövqeyini belə açıqlayır: «O, öz dövründə Şirvan şahları, Azərbaycan atabəyləri, Xarəzmşahlar, İraq səlcuqiləri və Bağdad xəlifələrinin yanında böyük hörmət və etibar sahibi olan etibarlı şəxsiyyətlərdən idi və onların mədhində bir çox şeirlər qoşmuşdu. O, hicri qəməri VI (XII) əsrdə yaşayan məşhur vəzirlər, əmirələr, alim və ədiblər, söz ustaları ilə yazışaraq mübahisələşmiş və onların bəzisini mədh etmişdir» [88. 358].

M.Tərbiyə Xaqaninin həyat haqqında verdiyi bilgilərdə Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm», Əbdürrəşid Bakıxanovun «Təlxisül-əsar» (Əsərlərin xülasəsi) əsərlərinə istinad etmişdir. Tərbiyə «Gülüstani-İrəm» əsərinin müəllifinin Xaqani Şirvaninin h.q. VI (XII) əsrin əvvəllərində Şamaxının yuxarı tərəfində yerləşən Məlhəmli kəndində dünyaya gəldiyini qeyd etdiyini yazır [88. 358]. Qafar Kəndli Herişçi Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi geniş elmi tədqiqat əsərində Xaqaninin Məlhəm kəndində doğulması ilə bağlı mülahizələrin kökünün olmamasını sübut etməyə çalışır: «Abbasqulu ağa bu fikri söylərkən hansı mənbəyə söykəndiyini qeyd etməmişdir. Bu yanlışlıq Abbasqulu ağa Qüdsinin əli ilə yazdığı düşünülmə

Xaqani divanının şərhinə də yol tapmışdır. Bədr Şirvani Xaqanini «Məlhan vətən» adlandırmışdır ki, bu da başqa mənə daşıyır.* Xaqaninin elm aləminə bəlli olan əsərlərini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə şairin bu barədə heç bir qeyd və mülahizəsi olmadığı aydın olur» [29.44].

M.Tərbiyə Xaqaninin ölüm tarixini aşağıdakı kimi qeyd edir: «Rövzətül-əlbab» (Könüllər bağçası) müəllifinin yazdığına görə, Xaqani xəlifə Əlmüstəzi binutillah zamanında hicri qəməri 588 (1186)-ci ildə Qürrətullah Kupaməvinin «Nətayicül-əfkar» (Fikirlərin nəticələri) əsərində qeyd etdiyinə görə, hicri qəməri 595 (1198)-ci ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Surxabın şairlər məqbərəsində, Baba Həsənin məzarının yanında dəfn edilmişdir» [88.358]. Son tədqiqata görə isə, göstərilən bu tarixlərdən ikincisi doğru olaraq qəbul edilmişdir [11.89].

M.Tərbiyə Xaqaninin yaradıcılığını çox yüksək qiymətləndirmiş, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirmişdir: «Xaqani öz dövrünün ədiblərindən olaraq, əsrindəki elmlərin bir çoxunda, xüsusilə fəlsəfə, hey'ət, nücum və musiqidə dərin bilik sahibi olmuşdur. Buna görə də o, şeirlərində bu elmlərə aid ifadələr işlətməmişdir. Xaqani tarixi və qədim hadisələr, xəbərlər haqqında geniş məlumatlı olmuş, şeirlərində bu hadisələrə işarə etmişdir. Onun şeirdə xüsusi şivəsi, üslubu olmuş, şeirində həmişə təntənəli ifadələr və diqqəti cəlb edən vəznələr işlətməmişdir. Onun sözlərində qəribə qafiyələr, rədiflər və nadir ifadələr vardır. Çox vaxt o, qəzəl və qəsidələrini səhərin açılması və günəşin çıxması ilə başlayır. Ümumiyyətlə, onun şeirləri hicri qəməri VI (XII) əsrdə işlədilmiş

---

*Məlzam və Şeydan ərəblərə görə soyuq və qarla örtülmüş iki xəyali şəhərdir ki, Ərəbistan yarımadasından çox uzaqda, cənubda yerləşir. Gövhəri bu sözdən danışdıqda bu şəhərlərin çox soyuq olduğunu, torpağın qarla örtülərək donduğundan buz kimi parladığını bildirmişdir. Bədr Şirvani «Xaqaniyi Məlhan vətən» dedikdə şairin həyatının vətənində çətin keçdiyini bildirmiş, onun Şirvan vətənini ərəblərin və başqalarının Məlhanla bağlı olan bədii fikir və astronomik təsəvvürü ilə ifadə etməkdədir.

və yayılmış, lakin heç yerdə qeyd edilməmiş nadir, misallar cüngü və səfinəsi və istilahlər üçün lüğət kitabı olmuşdur» [88. 358].

Müəllif daha sonra bəzi tədqiqatçılar tərəfindən şairin şerlərində olan çətin sözlərə və anlaşılmaz şeirlərinə haşiyələr və əlavələr yazıldığını söyləyir. Məhəmmədəli Tərbiyəyə görə, bu tədqiqatçıların ən məşhuru Həsən Dəhləvi, Şeyx Azəri, Əbdülvahhab İsfahani, Məhəmməd ibn Davud Şadabadi və Rzaquluxan Hidayətdir. Tərbiyə Xaqani yaradıcılığının mövzu və janr müxtəlifliyindən də bəhs etmiş, şüniyyə və raiyyə qəsidələrini onun nəzm sahəsində böyük müvəffəqiyyəti hesab etmişdir. «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində Xaqani Şirvaniyə ayrılmış səhifələr Tərbiyənin «Gəncineyi-Maarif» (Bilik xəzinəsi) jurnalında çap etdirdiyi məqalədən ixtisar olunmuşdur. Bu məqalə göstərir ki, M.Tərbiyə Xaqani yaradıcılığına ətraflı bələd olmuş, onun haqqında aparılan tədqiqat işlərini də dərinlən öyrənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Qafar Kəndli Tərbiyəni «xaqanişünas» adlandırmışdır [29].

Təzkirədə XII əsrin ən görkəmli nümayəndəsi olan Nizami Gəncəvi ustad şair kimi təqdim olunur və yaradıcılığının bir məktəb olduğu, Şərq ədəbiyyatına güclü təsir göstərməsi önə çəkilir. Müəllif Nizami yaradıcılığının Şərq ədəbiyyatı tarixindəki yerini düzgün müəyyənləşdirərək yazırdı ki, «o, istisnasız olaraq hamının etirafına görə, fars dilində məsnəvi yazanların başçısı və dastan yarananların rəhbəri olmuşdur» [88. 256].

Təzkirədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ətraflı nəzərdən keçirilmiş, «Xəmsə»yə daxil olan poemaların hər birisi haqqında yığcam bilgilər verilmiş, Nizaminin əsərlərinə yazılmış nəzirələr sadalanmışdır. M.Tərbiyə Nizami yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərini qısaca olaraq belə səciyyətləndirmişdir: «Nizami Gəncəvi həm aşiqanə, həm də həmasi şeirdə misilsiz usta olmuş, döyüş meydanına, eləcə də şənlik məclisinə uyğun olan sözlər və ifadələr işlətməkdə, incə və zövqə yatan təşəbbüskar, bədii, mənəli, məzmunlu, gözəl və ruh oxşayan istiarələr, təşbihlər yaratmaqda; hadisələri, eləcə də təbiət mənzərələrini öz incəlikləri

ilə təsvir etməkdə həddən artıq məharətli olmuşdur. Buna görədir ki, bu gəncəli şair bütün ədəbiyyatşünasların hüsni-rəğbətini cəlb etmiş, onun yaradıcılığından iqtibas edən söz ustaları istisnasız olaraq Nizami adını böyük hörmətlə dilə gətirmiş və onu tərifləmişlər» [88. 261].

M.Tərbiyə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı üzərində belə ətraflı dayanmışsa da, həyatı və şəxsiyyəti haqqında bir kəlmə də söyləyə bilməmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, XX əsrə qədərki bütün təzkirələrdə ən şərəfli yeri tutsa da, onun həyat səhifələri, real şəxsiyyət cizgiləri əsrlərin qatı dumanı ilə örtülmüşdür. A.E.Krımski bu məsələyə öz münasibətini belə bildirmişdir: «Belə bir sual doğur ki, nə üçün ömürlərini ədəbiyyatın öyrənilməsinə sərf edən XII-XIII əsr fars təzkirəçiləri (biri gəncəli şairin müasiri olmuşdur) öz antoloji toplularında onun (Nizami Gəncəvinin – K.N.) tərcümeyi-halı haqqında heç bir kəlmə söyləməmişlər. Bu elə bir sualdır ki, Şərqi bir sıra görkəmli adlarına, Firdovsiyə də aid edilə bilər. Bir səbəb kimi onu göstərmək olar ki, qədim təzkirəçilər üçün şairlərin tərcümeyi-halına aid dəqiq faktları axtarmaqdan daha asanı onların yaradıcılığından bərbəzəkli nümunələri oxucuya çatdırmaq idi. XV əsrdə Caminin Firdovsi və Nizami haqqında yazdığı kimi, o təzkirəçilər də tarixi-ədəbi təxəyüllərinin gücü ilə şairlərin həyatının real cizgilərini özlərindən çox asanlıqla kənarlaşdırı bilirdilər» [94. 23-24].

A.E.Krımski Nizami Gəncəvinin müasiri olan Məhəmməd Övfinin «Lübab əl-Ərbab» təzkirəsinin qüsuru haqqında da danışaraq bildirir ki, bu təzkirədə Nizaminin əsl adı çəkilməmiş, sadəcə ədəbi təxəllüsü ilə Nizami Gəncəvi kimi anılmışdır [94. 25]. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ola bilsin M.Tərbiyə «Lübab əl-Ərbab» əsərini ya ələ keçirə bilməmiş, ya da bu təzkirədən onun heç xəbəri də olmamışdır. Çünki «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin yazılmasında bu əsərdən istifadə olunmamış və bununla yanaşı müəllif Nizami bəhsində yazır ki, «Əbu Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdürrəşid Bakuvi ən qədim müəlliflərdəndir ki, Nizami haqqında danışmışlar» [88.256]. Lakin məlum olduğu kimi,

Nizami haqqında ilk məlumatı Məhəmməd Övfi vermişdir.

M.Tərbiyə Nizaminin tərcümeyi - halına aid yeni bir söz deyə bilməsə də, həmin məqalə şairin yaradıcılığının təhlilinə görə yüksək qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan intibah mədəniyyətinin XII əsrin əvvəllərindən başlayaraq yeni uğurlar qazanmış nümayəndələrinin hər biri ayrı-ayrılıqda M.Tərbiyə tərəfindən öyrənilmiş və bununla da bu dövrün ədəbi panoraması «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsində geniş şəkildə öz əksini tapmış, qiymətləndirilmişdir.

2.3. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan poeziyası

Azərbaycan xalqının ictimai və iqtisadi həyatında olduğu kimi, mədəni həyatında da ayrıca bir dövr təşkil edən XIII-XIV əsrlərin ədəbi inkişafı bir neçə mərhələdən keçmişdir. Bu dövrün ilk mərhələsində Zülfüqar Şirvani, Hümam Təbrizi, Səfiəddin Urməvi, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani, Fəzlullah Rəşidəddin, Zəkəriyyə Qəzvini kimi elmin müxtəlif sahələrində çalışan görkəmli alimlər yetişmişlər. Ədəbiyyat sahəsində inkişaf özünü daha aydın büruzə verirdi. Mahmud Şəbüstəri, Əvhədi, Əssar, Arif Ərdəbili bu dövrün yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik sənətkarlardır. Daha çox panteist filosof olan Şəbüstəri «Gülşəniraz» (Sirlər gülüstani) və başqa əsərləri ilə “humanist” ideyalarla çıxış edir, Allahla təbiəti eyniləşdirir, dini ayrıseçkiliyə qarşı çıxır, insanın böyük, uca, qadir olduğunu söyləyirdi. Onun «Gülşəniraz» əsəri insana və kainata yeni əsr ziyalısının baxışlarını əks etdirir. Əvhədi isə elmi dillə ifadə edilmiş fikirlərini daha canlı və poetik dilə çevirir, Nizamidən sonra humanist fikirləri rəngarəng boyalarla əks etdirməklə özünəməxsus yeni üsullar tapırdı.

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələrini özünəməxsus şəkildə davam etdirən Arif Ərdəbili və Əssar Təbrizi isə başqa yolla intibah ideyalarını əks etdirirdilər. Nizami ənənələrinə sadıq qalaraq mənzum roman adlana biləcək poema janrının parlaq nümunələrini yaradırdılar. Arif Ərdəbili «Fərhadnamə»də

bu qədim əfsanəyə yeni baxışlarla yanaşmışdır. Daha çox çağdaş mövqələrdə duraraq qəhrəmanlarını gördüyü, tanıdığı adamlara məxsus real, həyatı cizgilərlə təsvir edirdi. Gözəl astronom, panteist filosof, şeir nəzəriyyəçisi və xüsusən şair olan Əssar isə lirik şeirlərində və «Məhr və Müştəri» poemasında Nizaminin daha çox romantik meyl edən ənənələrinə sadıq qalmışdır.

XIII əsrin axırı, XIV əsrin birinci yarısında Azərbaycan intibahı yeni mühüm bir keyfiyyət qazanır - ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində poetik əsərlər yaranır. İzəddin Həsənoğlu, Nəsir Bakuvi və Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı buna ən yaxşı misaldır. XIV əsrin axırı və XV əsrin əvvəlləri, daha dəqiq desək, Nəsiminin ölümünə qədərki dövr Azərbaycan intibahının inkişafında ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə humanist ideallar hürufi şüarlarla irəli sürülür. Hürufilik humanizmin, intibah ruhunun əsas boyasına, təzahür formasına çevrilir [5].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatının öyrənilmə dərəcəsi müasiri olan elmi-ədəbi əsərlərdən nisbətən yüksək olsa da, qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki bu dövrün əsas əlaməti olan Azərbaycan türkcəsində poetik əsərlərin yaranması prosesi təzkirədə öyrənilməmişdir. M.Tərbiyət də müasirləri kimi İzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi şairlərin adının üzərindən sükutla keçmişdir. Halbuki hələ XV əsr təzkirəçisi Dövlətşah Səmərqəndi Həsənoğlunun farsca və türkcə şeirlər yazdığını, əsərlərinin Azərbaycan və Rumda məşhur olduğunu qeyd etmişdir. M.Tərbiyət Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkireyi-şüəra»sından faydalansa da, əsərindəki bir sıra digər qeydlərindən də hiss olunur ki, bu mənbəni gərəyincə öyrənməmişdir. Ola bilsin ki, elə buna görə də mənbələrin haqqında xəsisliklə danışdığı Həsənoğlunu nəzərdən qaçırmışdır. Qazi Bürhanəddinin əsərlərinin tədqiqi və nəşr tarixi çox da qədim deyildir. Azərbaycan və İran təzkirələrində onun adına təsadüf olunmadığı üçün «Danışməndani-Azərbaycan»dan da bu haqda məlumat ala bilmirik.

Nəsimiyə gəlinəcə isə, onun haqqında daha çox Anadolu

təzkiyələrindən bilgilər alırıq. İsmayıl Hikmətin Nəsimi ilə bağlı araşdırmasını nəzərdən keçirdikdə şair haqqında məlumat verən bir sıra təzkiyəçiləri də xatırlamaq olar: Lətifi, Kınalızadə Həsən Çələbi, Bəyani, Faiq Rəşad bəy, Məhəmməd Tahir bəy, Müəllim Naci, Rzaquluxan Hidayət [52. 172-173].

«Danışməndani-Azərbaycan» əsərində bu müəlliflərdən yalnız Rzaquluxan Hidayətin «Riyazül-əşiqin» təzkiyəsinin adını görürük. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, M.Tərbiyət Nəsimini bir şair kimi tanınamışdır, çünki təzkiyəsinin «Nəimi Şah Fəzlullah ibn Əbu Məhəmməd Təbrizi» məqaləsində Seyid İmadəddin Nəsimi adını bir cümlədə çəkərək üstündən keçmiş, təriqətlər haqqında isə yazmışdır: «Şah Fəzlullahın ölümündən sonra onun fikirləri və təriqəti bütün islam aləminə yayılmışdır. Əl-Əliyül-Əla, Seyid İmadəddin Nəsimi və başqaları kimi onun canişinləri və naibləri Anadoluya qaçmış, bəktəşilərin təkyələrinə və xanəqahlarına yol tapıb, bəktəşi təriqətinin əvəzinə hürufi təriqətini təbliğ etməyə başlamışlar. Bəktəşilər sadələvh, dərin bilik sahibi olmadıqlarına görə hürufilərin fikirlərini qəbul etmişlər. Bu yolda bir çox qanlar tökülmüş və faciəli hadisələr baş vermişdir. Onları burada izah etməyə imkan yoxdur» [88. 247].

Firidun bəy Köçərli də Nəsimi haqqında məlumat toplaya bilməmiş, onu yanlış olaraq XIX əsr Şirvan şairləri sırasında vermişdir. Şairi «Nəsimi Şirvani» deyərək təqdim etmiş və özü dedi-yi kimi, «kəlamlarından yalnız bir qəzəlin yazılmasına ehtiva etmişdir» [50. 519].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, daha bir sıra XV-XVI əsrlər şairlərinin adını «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsində görmürük. Məsələn, Xəlifə Təbrizi, Şahi, Bəsiri, Hidayət, Xəlili və başqaları. Nə üçün M.Tərbiyət bu adlar üzərindən sükutla keçmişdir? - sualı üzərində düşünərkən qarşıya daha bir mühüm sual çıxır: Bu şairləri Azərbaycan ədəbiyyatından ayıran bir orta qəhət varmı?

Əlbəttə ki, bu şairlərin türk dilində yazıb-yaratmaları M.Tərbiyətin onlar haqqında danışmasına əngəl ola bilməzdi.

Çünki təzkirə fars dilində yazılmış, əsərə daxil olan şeir nümunələri farsca qəzəl və qəsidələrdən seçilmişdirsə də, müəllif XIX əsrin yalnız türk dilində yazmış olan bir sıra şairləri haqqında qısa da olsa, məlumat vermiş, əsərinə türkcə yazılmış qəzəllərdən bir-iki nümunə də daxil etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən şairlərin tərcümeyi-halına nəzər saldıqda isə məlum olur ki, onlar həyatlarının mühüm hissəsini Türkiyədə keçirmişlər. Müəllif bu şairlər haqqında məlumatı Anadolu təzkirələrindən almalı idi. «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin yazılmasında isə onlardan istifadə olunmamışdır. Həmçinin, Xəlifə haqqında ilk məlumatı müasiri olan Bağdadlı Əhdi 1563-cü ildə bitirdiyi «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsində vermişdir [7.487]. «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsində istifadə olunan ədəbiyyatlar içərisində adı çəkilən əsəri görmürük. Ona görə də həmin şairlər müəllifin diqqətindən kənar qalmışdır.

Təzkirədə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının digər bir mərhələsi isə geniş və ətraflı öyrənilmişdir. Əvhədi Marağalı, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Şah Qasım Ənvar haqqında təzkirələrin verdikləri bilgilərin məcmusu «Danişməndani-Azərbaycan»da toplanaraq oxucularının mütaliəsinə verilmişdir. Tərbiyət Əvhədinin adının Rükəddin olduğunu qeyd edir və məxəz göstərmir. Təzkirəyə görə, o, təsəvvüf təriqəti başçılarından olmuş və əslən Azərbaycanın Marağa şəhərindəndir. Ömrünün çox hissəsini İsfahanda keçirdiyi üçün onu İsfahanlı bilməmişlər [88. 119]. Tərbiyət «Sühufi-İbrahim» təzkirəsinə əsaslanaraq Əvhədinin təxəllüsünün əvvəllər Safi olduğunu, Şeyx Əbu Hamid Əvhədəddin Kirmani ilə (vəfatı h.q. 634/1236) yaxın olduğundan sonra isə Əvhədi təxəllüsünü götürdüyünü yazır. Tərbiyət Əvhədinin «Dəhnamə» poemasının h.q. 706 (1306) - cı ildə Xacə Nəsirəddin Tusinin adına, «Cami-cəm» məsnəvisini isə h.q. 733 (1332) - cü ildə Sultan Əbu Səid üçün nəzmə çəkdiyini söyləyir. Təzkirədə Əvhədinin 15 min beyt qəsidə, qəzəl, qitə və tərcibəndlərindən ibarət divanı olduğu da bildirilir [88. 119.120].

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»ndə Tərbiyətin Əvhədi

haqqında verdiyi məlumatlar «müfəssəl, dürüst və qiymətli» hesab olunur və qeyd olunur ki, «onun verdiyi məlumatlardan anlaşılır ki, o, şairin ədəbi irsi ilə mükəmməl tanış olmuşdur» [5. 233].

Görkəmli ədəbiyyatşünas Qulamhüseyn Beqdeli Tərbiyətin verdiyi bilgilərə münasibət bildirərək yazırdı: «Tərbiyə qısa da olsa, şairin haralı olması, həyat və yaradıcılığı haqqında düzgün məlumat vermiş, əvvəllər «Safi» təxəllüsü ilə yazıb-yaratmasını da qeyd etmişdir. Lakin o da keçmiş təzkiyəçilər və tarixçilər kimi şairin Kirmana gedib Şeyx Əbuhamid Əvhədəddin Kirmani ilə görüşüb ona iradə təqdimindən və elə bu münasibətə görə özünə Əvhədi təxəllüsünü seçməindən danışır. Halbuki, şair əsərlərinin heç birində bu haqda bir kəlmə də olsun qeyd etməmişdir» [16.25].

Təzkiyəçilərin və ədəbiyyatşünasların bir çoxu şairin adını Əvhədəddin qeyd etmişlər. Lakin heç bir məxəzə istinad etmədən M.Tərbiyə, eləcə də «İslam ensiklopediyası», «İran yazıçısı Hüseyin Peyman şairin adının Rükəddin olduğunu göstərir. Q.Beqdeliyə görə, şairin adının Rükəddin yaxud da Əbu Turab Miniməddin qeyd olunması səhvdir; əslində isə şairin adı Əvhədəddin olmuşdur. Çünki bir çox qədim mənbə və təzkiyələrdə müəlliflər onun adını Əvhədəddin yazıblar. Digər mühüm və rəddedilməz sənəd şairin hazırda mövcud olub tarixi bir abidə kimi saxlanılan qəbir daşındır [16.35].

Tərbiyə Arif Ərdəbili haqqında qısa məlumat verərək onun Sultan Üveysin* müasiri olduğunu, Şirvanşah Keykavusun** dövlətilə Şirvana gəldiyini, orada şahın oğlunun tədris və təlimi ilə məşğul olduğunu göstərir. Daha sonra isə əsərin giriş hissəsindən Fərhad və onun oğlanları tərəfindən yaradılmış gözəl memarlıq əsərlərini təsvir edən parça misal gətirilir [88. 26-27].

---

* Təbrizdə hakim olan Cəlayiri hökmdarı Üveys Bahadır xan (1356-1374) nəzərdə tutulur.

** Kavus Keyqubad 1346-1372-ci illər arasında Şirvanda hakimiyyət başında olmuşdur.

Nüşabə Araslıya görə, burada poemanın birinci hissəsinin bitmə tarixini bildirən aşağıdakı sətirlər bütün əsərin qurtarma tarixi kimi göstərilir: «Hicrətdən eyn, əlif və dal keçmiş seşənbə günü yayın axırı və ilin əvvəli idi». Nüşabə Araslı belə bir ehtimal irəli sürür ki, ola bilsin, Tərbiyət əsərin yalnız birinci hissəsi ilə tanış olmuşdur. Təzkirədə «Fərhadnamə» haqqında yuxarıda göstərilənlərdən əlavə heç bir qeyd olmadığından müəllifin əsər ilə nə dərəcədə tanış olmasından qəti danışmağı çətinləşdirir.

Nüşabə Araslı «Fərhadnamə» poemasının Şirvanşah Kavusa ithaf olunması haqqında Tərbiyətin fikrini təkzib edərək yazır ki, əslində poema Təbriz hökmdarı Sultan Üveysə ithaf olunmuşdur. Görkəmli tədqiqatçı alim Nüşabə Araslı Tərbiyətin bu yanlışlıqlarına baxmayaraq təzkirədə verilən bilgilərin Azərbaycan ədəbiyyatında Arif Ərdəbili və onun poeması haqqında ilk məlumat verən etibarlı mənbə kimi qiymətləndirərək yazır ki, poemadan nümunə gətirilən həmin parça uzun müddət əldə olmayan «Fərhadnamə» əsəri haqqında təsəvvür yaradan yeganə nümunə kimi ədəbiyyat və həmçinin tarix üzrə tədqiqat işlərində istifadə edilmişdir». Arif Ərdəbili haqqında «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabındakı məlumatların əsasını M.Tərbiyətin əsərində yazılanlar təşkil edir [34. 116-119].

M.Tərbiyətin verdiyi qiymətli məlumatlardan biri də «Fərhadnamə» əsərinin yeganə nüsxəsinin Ayasofiya muzeyi kitabxanasında 3335 şifrə altında saxlanmasıdır. Müəllif özü bu nüsxəni görmüş və şeir parçasını oradan götürmüşdür.

M.Tərbiyət Əssar Təbrizi və Şah Qasim Ənvarın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında da sələflərindən daha artıq dərəcədə təsəvvür yarada bilmişdir.

Təzkirədə XIII-XIV əsrlərin görkəmli şairləri ilə yanaşı bir sıra məşhur alimlərin, ariflərin və digər sənət adamlarının da ədəbi-bədii yaradıcılığı işıqlandırılmışdır. Məsələn, Bədi, Qiyasəddin Rəcəc, Qütbəddin Ətiqi, Əbdülqadir Maraği, Əbdülqahir Hərrani Diməşqi, Əli Badamyarlı Tufarqanlı, Ətiqi Təbrizi, Nəimi Təbrizi, Hinduşah Naxçıvani, Mahmud Şəbüstəri,

Şəms Təbrizi, Şərəfəddin Rami və başqaları. Göründüyü kimi, təzkirə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi fikrinin bir sıra görkəmli nümayəndələri, onların əsərləri və eyni zamanda onlar haqqında bilgilər verən qiymətli məxəzləri əhatə etdiyindən bioqrafik-bibliografik lüğət kimi də qiymətlidir.

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Bədr Şirvani, Katibi, Həqiqi, Kişvəri, Həbib, Qasim Ənvar, Hamidi, Marağalı Əsrəf və başqaları səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Bu dövrdən Azərbaycan ədəbiyyatı, əsasən, milli dildə inkişaf etməyə başlayır. Güney Azərbaycanda Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin Azərbaycan türkcəsinə xüsusi əhəmiyyət vermələri, Səfəvilər dövlətinin bu dildən dövlət dili kimi istifadə etməsi Azərbaycan dilinin ədəbi-bədii dil olaraq sürətlə inkişaf etməsinə imkan yaradır. XV əsrdə, əsasən Şirvanşahlar və Təbriz saraylarında mərkəzləşən şeir isə yenə də fars dilində yaranırdı. Şirvan saraylarında yaşayan Bədr Şirvani və Katibi Şirvanşah hökmdarlarının mədhinə həsr edilmiş qəsidələr yazırdılar. Şahcahan (1436-1468) özü də fars dilində Həqiqi təxəllüsü ilə şeirlər yazır, əsərlərini farsca yaran sənətkarlara sarayında hörmət göstərirdi.

XV-XVI əsrlərdə bir çox Azərbaycan şair, rəssam və alimlərinin Türkiyəyə köçdüyünü görürük. Bunların bir hissəsi öz ölkəsində yaş verən siyasi hadisələrlə razılaşa bilmədiklərindən öz vətənlərini tərk edir, bir hissəsi isə Türkiyə dövləti Azərbaycanın mühüm mədəni mərkəzlərini müvəqqəti işğal etdiyi zaman zorla köçməyə məcbur edilirdi. XV əsrdə Hamidi, Haşimi, XVI əsrdə Süruri, Şahi, Bidari, Səhabi, Pənahi, Hafiz, Xəlifə, Xəzani (Əsiri), Həsiri, Mir Qədri kimi şairlərin Türkiyəyə köçüb, yaradıcılıqlarının müəyyən hissəsini orada davam etdirdiklərini görürük.

Hələ XV əsrdə özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441-1503) başçılıq etdiyi ədəbi məktəbin şöhrəti Yaxın Şərqdə yayıldığı bir zamanda Azərbaycan şairlərinin müəyyən hissəsi Herat şəhərinə köçmüşdü. Lakin XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan mədəniyyətinin Təbriz ətrafında mərkəzləşməsi nəticəsində Herat şəhərində yaşayan, öz istedadlarına

görə Hüseyn Bayqara və Əlişir Nəvai məclislərində təqdir olunan bir çox şairlər vətənlərinə dönür, Təbrizdə və başqa şəhərlərdə yaşayıb yaradırlar. Bu şairlərin Nəvai irsindən, özbək mədəniyyətinin müvəffəqiyyətlərindən istifadə etmələri türk dilindən cığatay şivəsinin Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmasına səbəb olmuşdu. Əsrin birinci yarısında Azərbaycan türkcəsində yaranan poeziya Füzuli ilə Şərq və dünya şeirinin ən yüksək poetik əsərləri səviyyəsinə çatdırılır [5. 293-300].

XV-XVI əsrlər ədəbi-estetik fikrin inkişaf tarixini izləmək üçün də məxəzlərlə zəngindir. Əlişir Nəvainin «Məcəlisün-nəfais», Sami Sam Mirzənin «Töhfeyi-Sami», Sadiqi Kitabdarın «Məcməül-xəvas», Əhdi Bağdadinin «Gülşənüş-şüəra», Tağı Kaşaninin «Xülasətül-əşar», Əmin Əhməd Razinin «Həft iqlim» və s. təzkirələr XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində ən çox istinad olunan mənbələrdir. Bu təzkirələrin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərinin yazılmasında da əhəmiyyətli rol oynadığını görürük.

Təzkirənin əhatə etdiyi XV-XVI əsrlər şairləri aşağıdakılardır: Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Həbib, Həqiqi, Həqiri, Bədr Şirvani, Katibi, Rəhmət Təbrizi, Əhdi Bakuvi, Abdulla Qazi Xoylu, Abdulla Şeyx Şəbüstərizadə, Bəzmi Ərdəbili, Vaqif Molla Nəsrulla Xalxali, Vəhidi Təbrizi, Dərviş Əşrəf, Əhdi Şirvani, Əbülqasım Üskülü, Ziyai Gülşəni, Məsud Kəmaləddin Şirvani, Sadiq Ordubadi, Sadiqi Əfşar, Sami Sam Mirzə, Səfai Təbrizi, Səhvi, Fəzli, Fəzli Şəbüstəri, Xari və b. Təzkirədə Şah İsmayıl Xətəinin qısa tərcümeyi-halı və yaradıcılığı verilmişdir. Müəllif şairin əsərlərinin adını çəkməklə «X (XVI) əsrin söz ustalarındandır. İsmayıl təxəllüsü ilə fars və türk dillərində şeir deyirdi. Onun divanı və «Dəhnamə», «Behcətül-əhrrar», «Nəsihətnamə», «Mənaqibül-Əhrrar» adlı əsərləri vardır» [88. 366] kimi məlumatlarla kifayətlənmişdir. Təzkirədə şairin farsca şeirindən bir parça nümunə də verilmişdir. Odur ki, görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz da bütövlükdə o dövr təzkirəçilərinin Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığına belə münasibətini ürək yangısı ilə qarşılayırdı:

Bizim Şah Xətaini bir anadək yad və biganə zənn etməmiş təbiidir. Çünki Xətai haqqında məlumatı bu çağa kimi biganə mənbələrdən və yabançı məxəzlərdən alırıq. «Özgülərdən nə umalım, Şah Xətainin öz oğlu olan Sam Mİrzə «Töhfəyi-Sami» adlı yazdığı təzkirəsində öz atası Şah Xətainin tərcümeyi-halını, yəni bir türk hökmdarının, bir türk şairinin tərcümeyi-halını və şeirlərini yazarkən ən mütəəssib bir fars kimi düşünmüş və ya da bir əcnəbi mühərrir kimi də qələm yürütmüşdür» [67. 301].

Salman Mümtaz daha sonra yazırdı: «XII əsr hicrinin əvvəllərində yaşamış Lütfəli bəy Azərdən də zikr etmədən keçməyəcəyəm. Bu türk oğlu türk olan Azər kəndi «Atəşkədə»sinə nümunə üçün də olsa, bir türk şeiri yazmadığı kimi Şah Xətaini də bir fars şairi simasında meydana çıxartmışdır» [67. 302]. M.Tərbiyət də təzkirələrin bu laqeydliyini təkrarlayaraq Xətainin yaradıcılığının türkdilli ədəbiyyat tarixindəki yerini və əhəmiyyətini qiymətləndirməmişdir. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığını tədqiq edən Əzizağa Məmmədov Tərbiyətin şair haqqında bütün keçmiş təzkirəçilərin söylədiklərini yalnız cəmləşdirə bildiyini deyir [56. 53].

Təzkirədə anadilli poeziyanın inkişafında mühüm rol oynamış, Həbib və Xətai kimi sənətkarlarla yanaşı böyük Füzulinin ən ləyaqətli sələflərindən olmuş Kişvəri haqqında yalnız bu cümlə qeyd olunmuşdur: «Kişvəri Nemətulla Dilqami - fars və türk dillərində şeirlərdən ibarət divanı vardır» [88. 184].

Həbib haqqındakı məlumatlar isə olduğu kimi «Töhfəyi-Sami» təzkirəsindən götürülmüşdür. Məlumatlar isə ondan ibarətdir ki, «Həbib Azərbaycanın Göyçay mahalında olan Bərgüşad qəsəbəsindəndir. O, əvvəllər Sultan Yaqubun, sonra isə Şah İsmayılın yanında xidmət etmişdir. Şah İsmayıl ona «Məliküş-şüəra» adını vermiş və zarafatla onu «Gürzəddin» adı ilə çağırırdı». Bunun ardınca isə Həbib haqqında məşhur rəvayət əlavə olunur. Bəhsin sonunda Həbibinin bir bənd türkcə aşağıdakı şeiri verilmişdir:

Səndən özgə yarım olsa ey pərivəş simtən,
Görüm olsun o qəba əynimdə pira hən kəfən.
Çıxmaya sevdəyi-zülfün başdan, ey məh, yüz il,
Üstüxani-kəlləm içrə tuta əqrəblər vətən [88. 381].

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli ədəbi simalarından olan Məhəmməd Füzuli təzkirədə layiqincə qiymətləndirilməmiş, şairin dəyərli əsərlərindən bəhs olunmamış, yalnız Molla Hüseyn Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» (Şəhidlər bağı) əsərini türk dilinə çevirərək ona «Hədiqətüs-süəda» (Xoşbəxtlər bağı) adı verdiyi qeyd olunmuşdur [88. 354]. Doğrudur, Firidun bəy Köçərlidən fərqli olaraq* M.Tərbiyə Füzulinin milli mənsubiyyətini düzgün müəyyənləsə də, onun dahi şairə münasibətində M.F.Axundovun fikirlərinin təsiri duyulur. M.Tərbiyətin şairin əsərləri haqqında danışmadan «Füzuli Məhəmməd ibn Süleyman» bəhsinə əlavə etdikləri də fikrimizi təsdiq edə bilər: «Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab (Hədiqətüs-süəda) - K.N.) yazıldıqdan sonra minbərlərdə növhə oxuyanlar bu kitabda olan şeirlərdən oxuyurdular. Buna görə də növhə oxuyanlara rövzəxan adı verilmişdir. Bir müddətdən sonra bu kitabdan şeir oxumaq tərgidilmiş, lakin rövzəxan adı qalmışdır. İbn Kəsir Şamlı hicri qəməri 352 (963) -cü il hadisələrini nəqil edərkən Zəhəbinin dilindən qeyd edir ki, məhərrəm ayının ilk on günündə Seyidüş-şühədəyə matəm saxlamaq, qara geymək, küçə-bazarda qara parçalar çəkmək, dükənləri bağlamaq, aşura günü xörək bişirməyi qadağan etmək mərasimi ilk dəfə Bağdadda Müizzüdüvlə

---

* F.Köçərli Füzulini haq şairi hesab etmiş, sadəcə türk şairlərinin ustadı olduğu üçün ona öz əsərində yer ayırmış və bu barədə yazmışdır: Molla Məhəmməd Bağdadi türk şairlərinin babası hesab olunur. Ona binaən, Azərbaycan şüəra və üdəbasından bəhs edib də, onların sərvəti və pişrəvi məqamında olan Füzulinin ismi şəriflərini zikr etməmək bir növ haqqa və əməyi itirmək kimidir. (Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. 1978, səh.84).

Deyləmi tərəfindən icra edilmişdir. Bu mərasim Toğrul Səlcuqinin Bağdadda taxta oturmasına və Deyləmilər dövlətinin süqutunadək bütün müsəlman ölkələrində keçirilirdi. Kərbəla çölünün şəbihini göstərmək mərasimi də I Şah Təhmasib dövründən, hicri qəməri 960 (1552) - ci ildən başlanmışdır» [88. 354-355]. Əlbəttə ki, M.Tərbiyət ən azı Sadiqi Əfşarın «Məcmül-xəvas» təzkirəsi ilə tanış idisə, Füzuli haqqında bu qədər məlumatsız ola bilməzdi. Bu dəlil isə bizi sövq edir ki, «Danışməndani-Azərbaycan» əsərindəki Füzuli bəhsini müəllifinin məlumat azlığının deyil, şairə yanlış münasibətinin nəticəsi kimi qəbul edək. Nazif Qəhrəmanlı da Tərbiyətin Füzuliyə laqeyd münasibətinin təəccüb doğurduğunu qeyd edir [37. 57].

Təzkirədə XV-XVI əsr şairlərinə həsr olunmuş məqalələri nəzərdən keçirdikcə belə nəticəyə gəlirik ki, Tərbiyət bu dövrlərin ədəbi mənzərəsini qismən yaratmağa nail olmuşdursa da, ədəbi prosesin Azərbaycan bədii-estetik fikir tarixindəki əhəmiyyətini müəyyənləşdirə bilməmişdir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələr şeirin, sənətin qarşısında daha yeni və mühüm vəzifələr qoyur. Ölkənin iki əsrə yaxın bir müddətdə müharibə meydanına çevrilməsi, xalqın istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizə ədəbiyyatda da öz əksini tapır, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivlərinin qüvvətlənməsinə, yeni xalq qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda xarici işğala qarşı Zaqafqaziya xalqlarının birgə mübarizəsi ədəbiyyatda xalqlar dostluğu motivlərinin genişlənməsinə, nisbətən inkişaf etməsinə səbəb olur. Bu əsərlərdə də keçmişdə olduğu kimi məhəbbət mövzusu ədəbiyyatda yer tutur, azadlıq hissləri ilə əlaqədar olaraq tərənnüm edilir. Eyni zamanda XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili yad təsirlərdən daha çox təmizlənir, şifahi xalq ədəbiyyatı və canlı danışiq dili hesabına zənginləşir. Xalq ədəbiyyatının müsbət təsiri nəticəsində ədəbiyyatda realizm ünsürləri qüvvətlənir. Xüsusilə XVIII əsrdə gedən daxili vuruşmalar, üsyanlar və xarici işğala qarşı mübarizə ədəbiyyatda

yeni bir şəkildə öz ifadəsini tapır. Hadisələri olduğu kimi əks etdirmək meyli güclənir ki, bu da tarixi mənzumələrdə və realist şeirdə öz ifadəsini tapır. Beləliklə, bu iki əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni bir mərhələ kimi daxil olur.

Şah Abbasın Azərbaycanı istila etdiyi, ölkəyə divan tutduğu illərdə alim, şair və sənət adamlarının vəziyyəti çox ağırlaşır. Böyük sürgün illərində belə görkəmli şəxsiyyətlərin çoxu İsfahana köçürülür. Şah Abbasın apardığı siyasətdən narazı qalan şair və alimlərin müəyyən hissəsi öldürülür, imkan tapanlar isə Hindistana qaçmağa məcbur olurlar. «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində Təbrizdən İsfahana köçürülən, qaçıb Hindistanda yaşamağa başlayan bir çox şairlər haqqında qısa məlumatlar verilmişdir. Məsələn, Şakir Məhəmmədqulubəy, Vahid Molla Rəcəbəli, Nadir Kəbləli, Zahid, Hali, Həşri Təbrizi, Arif, Abdulla Əfəndi, İbrahim Ordubadi, Mirzə Sadiq Ordubadi və b. Tərbiyə bu şairlər haqqında məlumatı əsasən Mirzə Tahir Nəsrəbadinin təzkirəsindən, Tağı Kaşaninin «Xülasətül-əşar» və Xoşgunun «Səfinə» əsərindən və Səməi İsfahaninin təzkirəsindən almışdır.

Tərbiyə İbrahim Ordubadi haqqında yazırdı: «Ömrünün ortalarında o, Şahcahan padşahın (h.q. 1037-1067/1627-1657) baş vəziri olan Nəvvab Cəfərxanın oğlanlarının müəllimi olmuşdur. İbrahim Ordubadi burada böyük sərvət toplamış, ancaq topladığı sərvəti tezliklə puça çıxarıb yoxsul paltarında İsfahan şəhərində vəfat etmişdir» [88. 165].

Müəllif şairin üç rübaisi ilə təzkirəsini bəzəmişdir. Bu rübailərdən biri isə şairin vətən həsrətini ifadə edir.

Hindistan becərmiş olsa da məni şəkərlə, südilə,
Çıxarmı könüldən haq, mənə öz məhəbbətilə.
Uşaq mehriban dayədən belə süd əmmiş olsa da,
Yayındıra bilməz dayə anasından öz südüylə [88. 166].

Təzkirədə XVII əsrin şairlərindən olan Saib Təbrizinin həyat və yaradıcılığına geniş yer verilmişdir. M.Tərbiyə, bundan əlavə, «Rişaləyi-qərni-hədiəşər» əsərində, eləcə də, Təbrizdə çıxan

«Gəncineyi-maarif» məcmuəsində çap etdirdiyi məqalədə də Saib Təbrizinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığından geniş bəhs etmişdir. O, bu əsərlərində ondan əvvəl yazılmış ayrı-ayrı təzkirə və məxəzlərin Saib haqqındakı məlumatlarını əsasən əhatə etmişdir. Müəllif təzkirədə məqalənin sonunda Saibin tərcümeyi-halını və şeirlərini öyrənmək istəyənlər üçün 25 mənbə göstərmişdir [88. 289].

M.Tərbiyə Vəliqulubəy Samliya istinad edərək Saibin Təbrizdə doğulduğunu və II Şah Abbasın əmrilə İsfahanın Abbasabad məhəlləsinə köçürüldüyünü yazmışdır və fikrini təsdiq etmək üçün şairin qəzəlidən misal da gətirmişdir. Tərbiyə Saibin bioqrafiyası və əsərləri haqqında bəhs etməklə yanaşı müxtəlif ədəbiyyatşünasların şair haqqındakı mülahizələrindən və verdikləri yüksək qiymətlərdən nümunələr gətirir və özü də Saib yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazır: «Saibin bütün şeirləri özlüyündə seçilmişdir, buna baxmayaraq, təzkirə, bəyaz və cüng yazanların hər biri öz zövqünə müvafiq onun külliyyatından seçib yazmışlar» [88. 286].

Saib Təbrizi yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri olan Balş Azəroğlu «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsindəki məqalənin mühüm cəhətləri haqqında yazır: «M.Tərbiyənin yazılarında da Azərbaycanın bu mütəfəkkir şairinin yaradıcılığına yüksək qiymət verildiyini görürük. Alim tədqiqatlarında şairin tərcümeyi-halının bir sıra mühüm cəhətlərini qələmə alır. Eləcə də biz onun Saib haqqındakı qeydlərindən şairin lirik parçalarından əlavə «Qəndəhərnəmə» poeması və «Mahmud və Ayaz» adlı digər bir əsəri olduğunu öyrənirik. Şairin ana dilində olan şeirləri, habelə nəsr əsərləri barədə ilk məlumatı da biz M.Tərbiyədən alırıq» [8. 164].

M.Tərbiyə Saibin aşağıdakı türkcə qəzəlini bütövlükdə öz təzkirəsinə daxil etmişdir:

Nə ehtiyac ki, saqi verə şərab sənə
Ki, öz piyaləsini verdi aftab sənə.
Şərabi-ləl üçün tökmə abru zinhar
Ki, dəmbədəm ləbi-ləlin verir şərab sənə.

Əgər vuram daşa peymanmi köçür məndən,
Şərabdan necə göz diksə hər hübab sənə.
Qurutma tərlə uzarın içində badeyi-nab,
Ki, gül kimi yaraşır çöhreyi-pürab sənə.
Bu atəşin üz ilən kim tutar ətəgin sənin,
Hələl eylər qanını ta yetər kəbab sənə.
Şərabdan nə əcəb olmusan, əgər sərxoş,
Bu duzlu ləblər ilən neyləsin şərab sənə.
Dedim çıxara səni xətt hicabdan, qafil,
Ki, xətt qübarı olur pərdeyi-hicab sənə.
Sənin səhifəyi-hüsünün kəlami-Saibdir,
Ki, daği-eyb olur xal intixab sənə [88. 287-287].

XVII əsrin görkəmli şairlərindən olan Qövsü Təbrizinin bədii irsindən elm aləminə divanının əsasən iki nüsxəsi məlumdur. Bu nüsxələrdən biri İngiltərədə Britaniya muzeyində, digəri isə Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılır. Birinci nüsxənin əvvəli və sonu naqisdir, ikincisi isə tam şəkildədir. Bunlardan başqa Qövsü Təbrizinin hələlik əldə edilməmiş divanlarının nüsxələri də olmuşdur. Həmin nüsxələrdən biri F.Köçərlidə, digəri isə M.Tərbiyətdə imiş. Hər iki görkəmli tədqiqatçı xüsusi kitabxanalarında saxladıkları nüsxələr əsasında şair haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər [78. 24].

M.Tərbiyətin Qövsü haqqındakı bilgiləri müxtəlif təzkirələrdə verilən məlumatların məcmusudur. «Təhfeyi-Sami» təzkirəsində deyilir: «Qövsü Təbrizinin təxəllüsündən onun işi də məlum olur. O, avam adam olmuş və bəzən də şeir qoşurmuş. Lakin çox vaxt qafiyədə səhv edərdi [2. 70]. M.Seyidov Sam Mirzənin bu qeydinə münasibətini bildirərək yazırdı: «Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, əlimizdə olan divanın hər iki nüsxəsindəki şeirlər bədii cəhətdən kamil əsərlərdir. Şairin şeirlərindən «qələt qafiyə» tapmaq çətindir. Buradan görünür ki, Sam Mirzənin təqdim etdiyi Qövsü elm aləminə məlum olan divanın müəllifi Qövsü deyildir» [78. 24].

M.Tərbiyə təzkirədə Dərviş Hüseynin «Rövzətül-cinan» əsərinə istinad edərək İsmayıl Qövsi və atası Əlican Qövsi haqqında məlumat verir. Həmid Araslı M.Tərbiyənin təzkirədəki qeydlərinə əsaslanaraq şairin şəxsiyyəti haqqındakı fikirləri ümumiləşdirməklə yanaşı ehtimal etmişdir ki, Qövsi təxəllüsü ilə yazan üç şair olmuşdur. Ata, oğul və nəvə, hər üçünün də təxəllüsü Qövsidir» [10. 155]. Görkəmli alim Mirəli Seyidov da M.Tərbiyənin təzkirədəki Qövsi bəhsini elm üçün əhəmiyyətli hesab edərək yazır: «Bu dəlil doğrudan da, çox qiymətlidir. Çünki istər S.Mümtaz, istərsə də H.Araslının dediyi kimi, divanı bizə qədər gəlib çatan Qövsi sonsuz olmuşdur» [78. 29].

M.Tərbiyə Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi də daxil olmaqla XVIII əsrin görkəmli şairləri haqqında məlumat verməmişdir. Burada doğan sualın cavabını isə Həmid Araslının «XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»ndən alırıq: «XVII-XVIII əsrlərin yazıçıları haqqında ilk mülahizələr elə həmin əsrlərdə yaşamış təzkirəçilər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin bu təzkirəçilər bütün yazıçılar haqqında deyil, əsasən, fars dilində yazan müasirləri haqqında danışmış, Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yaratmış şairlər haqqında, demək olar ki, bir kəlmə də yazmamışlar. Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər, Mirzə Tahir Nəsrabadi və başqa təzkirəçilər yalnız fars dilində əsərləri olan tək-tək Azərbaycan şairləri haqqında bir-iki cümlədən ibarət məlumat vermiş və əsərlərindən nümunələr göstərmişlər. XIX-XX əsrlərdə də təzkirə yazan Azərbaycan müəllifləri də orta əsr təzkirəçilərindən o qədər də irəli gedə bilməmiş, qədim təzkirəçilərə az-çox əlavələr etsələr də əsas yazıçıları əhatə edə bilməmişlər» [10. 5].

Həmid Araslı Məhəmmədəli Tərbiyənin də bu dövrü əhatə edə bilməməsi səbəbini aydınlaşdırmaq üçün yazırdı: «Məhəmmədəli Tərbiyə əsəri demək olar ki, XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış təzkirəçilərin və ayrı-ayrı salnaməçilərin öz müasirləri haqqında verdikləri məlumata əsasən əhatə etmişdir. O, xüsusilə, fars dilində yazan azərbaycanlı şairlər haqqında geniş ədəbiyyat toplaya

bilmişdir. Ancaq o, yalnız şairlər haqqında deyil, alim, xəttat və musiqişünaslar haqqında da müəyyən məlumat verir. Lakin Tərbiyətin əsəri əsasən fars məxəzləri üzərində qurulduğundan Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış şairlərin mühüm hissəsini, xüsusən xalq ədəbiyyatı təsirində yazan yazıçıları əhatə edə bilmir. O cənubda yaşayan ən kiçik qəzəl şairi haqqında məlumat verdiyi halda, Vaqif, Vidadi kimi böyük sənətkarların adını belə çəkməmişdir» [10. 7]. Göründüyü kimi, Həmid Araslı bu məsələ ətrafında öz mülahizələrini ümumi sözlərlə ifadə etməklə kifayətlənmişdir.

«Danişməndani-Azərbaycan» əsəri ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, Tərbiyətin «Təzkireyi-Nəvvab», «Riyazül-əşiqin» təzkirələrindən xəbəri olmuşdur. Lakin nədənsə Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi və digər bir sıra XVIII əsr şairləri haqqında məlumat verən bu təzkirələrə müraciət etməmişdir. Ancaq ilk baxışda görünür ki, Tərbiyə F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» əsərindən istifadə etmişdir. Əgər belədirsə, bəs necə olmuşdur ki, alim Vaqifi və Vidadini nəzərdən qaçırmışdır. Vaqif və Vidadinin şeirlərinin xalq şeiri üslubunda olması buna səbəb ola bilməzdi. Çünki Tərbiyə Qasım bəy Zakirin tərcümeyi-halından qısa da olsa, bəhs etmişdir. Burada yalnız bir səbəb ola bilərdi ki, Tərbiyə Köçərlinin əsəri ilə yaxından tanış deyildi. Həqiqətən də, «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsinə diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, burada Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları»nın yalnız üçüncü cildindən götürülmüş bir sıra qısa qeydlər vardır. O da bu cildə yer almış bir neçə şairin ancaq adının təzkirədə çəkilməsidir.

Həmid Araslı «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsinin bu kimi bir sıra qüsurlarına baxmayaraq orta əsrlər ədəbiyyatı tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli bir əsər hesab edərək yazırdı: «Ancaq bu əsər bütün İran və Hindistan təzkirəçilərinin Azərbaycan şairləri haqqında verdikləri məlumatı, əsasən əhatə edə bildiyi, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının keçmiş nümayəndələrini yaxşı tanıyan və müxtəlif kitabxanalarda tədqiqat aparmış olan

Tərbiyətin zəngin biliyini əks etdirə bildiyi üçün çox qiymətlidir» [10. 7].

Göründüyü kimi, bu təzkirə, bəzi şairlərin adlarının istisna olması ilə, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını bütövlükdə öyrəndiyi və geniş məlumat verdiyi üçün elmi əhəmiyyətə malikdir.

2.4. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyat tarixçiliyi məsələləri

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı ölkənin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti milli-klassik mədəniyyətin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. Yeni mədəniyyətin yaratıcıları olan alimlər, mütəfəkkirlər, yazıçılar, rəssamlar, memarlar, musiqişünaslar və başqaları öz əsərlərini yaradarkən Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri yaratmış olduğu zəngin mədəni irsdən bacarıqla istifadə edirdilər. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında ümumən klassik Şərq mədəniyyətinin təsiri olduğu kimi, rus və Avropa mədəniyyətinin də rolu vardır. Buna görə də XIX əsrin birinci yarısından etibarən Azərbaycan elmində, mədəniyyətinin inkişafında müasirlik meyilləri aparıcı rol oynayır. Azərbaycan alimləri tədriclə sxolastika təsirlərindən uzaqlaşaraq coğrafiya, ölkəşünaslıq, astronomiya, məntiq, psixologiya, dilşünaslıq, tarix və s. elmlər sahəsində az-çox müasir məzmununda yeni əsərlər yaradırdılar. Elmdə dəqiqlik prinsipləri get-gedə dərinləşirdi.

XIX əsrin birinci yarısında elm və incəsənətdə olduğu kimi, bədii ədəbiyyat sahəsində də bir canlanma var idi. Bir tərəfdən Füzuli ənənələri davam etdirilir, saysız-hesabsız qəzəl şairləri yetişir, o biri tərəfdən də çoxlu el aşıqları və el şairləri yetişir, aşıq şeirinin müxtəlif yeni növləri yaranırdı. Yazılı ədəbiyyatda sadə xalq üslubu qüvvətli idi. Vaqif şerinin, Zakir, Salik və Nəbati kimi davamçıları yaşayıb yaradırdılar. Ədəbiyyat xalq həyatı ilə getdikcə daha sıx bağlanır, onun mövzu dairəsi genişlənir, müasirləşirdi;

əsərlərdə yeni motivlər, xalq kütlələri içərisindən alınmış yeni insan surətləri özünü göstərir, kəskin tənqid silahı olan satira güclənir, tənqidi realizmin və yeni bədii janrların da bünövrəsi qoyulurdu. Feodalizmin çürümə prosesinin şiddətlənməsilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda maarifçi ədəbiyyat təşəkkülə başlamışdı. Satira və yumor inkişaf edərək, XIX əsr ədəbiyyatının əsas tənqid üsuluna çevrilirdi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi zəngin, məhsuldar və eyni zamanda ziddiyyətli bir dövrdür. Ədəbiyyatda hələ köhnə ədəbi istiqamətlərin qalması və inkişafı maarifçi realizmin ədəbi yaradıcılıq metodu kimi meydana gəlməsi və inkişafı dramaturgiyanın, milli mətbuatın, professional ədəbi tənqid və estetikanın, bir sıra janr və formaların ilk dəfə meydana çıxması məhz bu əsrlə bağlıdır.

M.Tərbiyətin ictimai fəaliyyətinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, yaşadığı dövrün nəbzini dəqiq tuta bilmiş, ictimai həyatın çağdaş tələblərini siyasi fəaliyyətində düzgün əks etdirə bilmişdir. Lakin bundan fərqli olaraq Tərbiyə «Danişməndani-Azərbaycan» təzkiyəsində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinin ədəbi mühitini bütün reallığı və genişliyi ilə tam işıqlandıra bilməmişdir.

XIX əsr ədəbiyyatının təzkiyədə görünüşünə nəzər saldıqda «Azərbaycan» məfhumuna iki cəbhədən yanaşmağa məcburuq. Təzkiyədə Şimali Azərbaycanın ən görkəmli simalarından Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab, Seyid Əbülqasım Nəbati, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında qısa məlumatlar alırıq və bunlar ensiklopedik xarakterlidir. Onların ədəbi mühitə təsiri, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri üzərində dayanılmamış, yaradıcılıqları sənətkarlıq baxımından qiymətləndirilməmişdir. Hətta bir sıra məlumatlarda yanlışlığa da yol verilmişdir. Məsələn, Qasım bəy Zakirin yaşadığı dövr 1784-1857-ci illər əvəzinə 1790-1854 göstərilmişdir. Və yaxud, M.M.Nəvvabın təzkiyəsinin yazılma tarixi 1887-ci il olaraq qeyd olunmuş, halbuki müəllif özü təzkiyəsinin 1892-ci ildə bitdiyini yazmışdır.

Təzkiyədə Abbasqulu ağa Bakıxanovun qısa tərcümeyi-halı və əsərlərinin siyahısı əhatə olunmuşdur. Müəllif «Qüdsi Abbasqulu ağa ibn Mirzə Məhəmmədxan Sani» bəhsini «Gülüstani-İrəm» əsərinə və «Füyuzat» jurnalına əsaslanaraq vermişdir [88. 72]. Təzkiyəyə ədibin farsca rübaisi də əlavə olunmuşdur [88. 73].

Təzkiyədə XIX əsr ədəbi şəxsiyyətlərindən yalnız Mirzə Fətəli Axundova geniş yer verilmişdir. Tərbiyə Axundovun doğum tarixini qeyd etdikdən sonra yazırdı: «Mirzə Fətəli Axundov hicri qəməri 1295-ci il səfər ayının 24-də (1878, 27 fevral) Tiflisdə vəfat etmiş və bu şəhərdə də dəfn olunmuşdur. O, öz tərcümeyi-halını fars dilində yazmış və bu tərcümeyi-hal Tiflisdə çıxan «Kəşkül» jurnalının 1877-ci il 43,44 və 45-ci nömrələrində çap edilmişdir. Müasir yazıçılar Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-halını «Kəşkül» jurnalının bu nömrələrinə əsaslanıb yazırdı» [88. 28-29].

M.Tərbiyə ədibin yaradıcılığının dövrün ədəbi-ictimai proseslərdəki yerini düzgün müəyyənləşdirərək yazırdı: «Mirzə Fətəli Axundov həm qədim və həm müasir elmlərə yiyələnmiş, nitq və mübahisədə böyük bacarıq sahibi olmuşdur. O, müsəlman xalqlarının vəziyyəti ilə dərinlən tanış olmaq və onların geriqalma səbəblərini öyrənib tədqiq etmək üçün bütün qüvvəsini sərf etmiş, müasir Qərb xalqlarının mədəniyyətini Şərq xalqlarına aşılamaq, onların inkişafına şərait yaratmaq yolunda böyük səy göstərmişdir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərinin özəyini bu mövzu təşkil etmişdir. O, fars, türk və ərəb dillərində yazdığı bütün əsərlərini müsəlman xalqlarına, onların adət, ənənə, əxlaq, mədəniyyət, ədəbiyyat, qanun və dövlət rejimlərinin tənqidinə həsr etmişdir. Bu əsərlərin ən məşhuru onun yeddi hekayəsi - yeddi pyesidir ki, onları hicri qəməri 1267-1273 (1830-1856)-cı illəri arasında türk dilində yazmış və hamısı çap edilmişdir» [88. 29].

Təzkiyədə M.F.Axundovun əlifba islahatı ilə bağlı fəaliyyəti üzərində xüsusi dayanılmışdır. Müəllif fürsətdən istifadə edərək bu mövzu barəsində ətraflı bəhs etmiş, digər əlifba islahatçılarının da fəaliyyətini işıqlandırmışdır. Bu bölmədən görünür ki, əlifba islahatı məsələsi bir maarifçi-demokrat kimi Tərbiyənin də

diqqətindən kənarda qalmamışdır. O, bu sahədə göstərilən bütün təşəbbüsləri təqdirəlayiq bir addım kimi alqışlamışdır.

M.Tərbiyət öz təzkirəsində Axundovun «Təlqinmə» əsəri haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir: «Ərəb dilində «Təlqinmə» əsəri də Axundzadənin siyasi əsərlərindəndir. Onu ömrünün axırında yazmışdır. Bu əsər hicri qəməri XIV əsrin əvvəlində (XX) Təbrizdə litoqrafiya üsulu ilə və daha sonra Bakıda «İrşad» qəzetinin farsca hissəsində bir çox səhvlərlə çap edilmişdir» [88. 34].

Təzkirədə yuxarıda adları çəkilən ədiblərdən, şairlərdən başqa Mirzə Nəsrullaxan Bahar, Tuti Əbülfətxan Qarabaği, Məcruh Muğani, Sabir Hacı Rza Dİbnani və b. şair və nasirlər haqqında da məlumatlar vardır.

XIX-XX əsrlər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı təzkirədə nisbətən artıq yer tutur: Fani, Əhəri, Topçu, Sərraf Hacı Rza, Sabit Hacı Məhəmmədəli Təbrizi, Sabit Xoylu, Sabit Ərdəbili, Rəmzi baba, Raci, Nüsrət Mirzə Nəsrulla Sədrül-Məmalik Ərdəbili, Nizam Əfşar Mirzə Həbib, Mütəlli, Müznib Fətəli ibn Hacı Həsən Təbrizi, Miskin Ağahüseyn Zünuzi, Məcnun Rzaqulu Mirzə Marağayi, Məhəmmədbağır və başqaları. Təzkirədə Mirzə Abbasquluxan Xoylu, Etimadüssəltəvə, Etizadəlməmalik, Danış Hacı Mirzə Nəcəfəli xan, Danış Ağa Mirzə Lütəli və b. haqqında ilk dəfə olaraq bilgilər verilmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində əhatə etdiyi ədəbiyyat məsələləri ayrı-ayrı şair və ədiblərə, yaxud müəyyən dövr ədəbiyyatına həsr olunmuş elmi məqalə və monoqrafiyalarda öyrənilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini akademik nəşrinin hazırlanmasında qiymətli elmi məxəzlərdən olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində aparılan bugünkü tədqiqatda da «Danışməndani-Azərbaycan» əsəri elmi dəyərini saxlamaqdadır.

2.5. «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiərəsində poetika məsələləri

M.Tərbiyət böyük bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun dünyagörüşü, ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı olan baxışları getdikcə daha da yetkinləşmişdir. Hər hansı bir görkəmli alim və mütəfəkkir kimi M.Tərbiyətənin də fikir və ideyaları, ədəbiyyat və incəsənət baxışları yaşadığı dövr, mühit və ictimai həyat ilə bağlı idi. M.Tərbiyətənin ədəbi baxışlarını düzgün qiymətləndirmək üçün bu cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. O, öyrəndiyi məsələlərin çoxunu maarifçi-demokrat baxımından irəli sürmüşdür. M.Tərbiyətənin ədəbi görüşləri, elmi yaradıcılığı daha çox Azərbaycan, Yaxın Şərqlə və Orta Asiya xalqlarının ədəbi irsinin qabaqcıl ənənələri əsasında yaranmağa və yetkinləşməyə başlamışdır. Yarım əsrdən çox sürən dərin, çoxçeşidli və inadçı mütaliə və axtarışlar, elmi məqsəd daşıyan səyahətlər, şəxsi istedad və bacarıq, bir çox xalqların mədəniyyət və elmi uğurları ilə tanışlıq, bir neçə dili dərinləndirən bilmək, bütün bunların hamısı ədibin türk, ərəb və fars sistemli dillərdə danışan xalqların ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi ilə yaxından tanış olmasına, bu sahədə görkəmli bir ustad kimi yetişməsinə səbəb olmuş, böyük elmi müvəffəqiyyətlər əldə etməsinə şərait yaratmışdır[30. 11-12].

M.Tərbiyət klassik şeirin janrlarının yaranma və inkişaf tarixində böyük tədqiqat işi aparmış və elmi nəticələrə gəlmişdir. Ədibin «Məsnəvi və məsnəviquyan» (Məsnəvi və məsnəvi söyləyənlər) əsəri bu cəhətdən daha dəyərlidirsə də, «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiərəsi də ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Təzkiərədə diqqətimizi çəkən məsələlərdən biri poetik risalələrdir. Bu baxımdan Əssar Təbrizi*, Vəhidi Təbrizi və əbu Talib xan

---

* Əssar Mövlana Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Təbrizi - Sultan Üveys İlxanilər dövrünün görkəmli söz ustalarından və onların məddahı olmuşdur. O, hicri qəməri 792 (1389)-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

Təbriziyə həsr olunmuş yazılar maraqlıdır. Təzkirədə Əssar Təbrizinin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti haqqında belə məlumat verilir: «Mövlana əruz, qafiyə, bədi elmləri haqqında bir neçə kitab təlif etmiş və şeirdə işlədilən qafiyələrin sayı barədə «Vafi» adlı lüğət kitabı yazmışdır [88. 134].

Əbu Talib xan Təbrizinin* elmi və ədəbi yaradıcılığı haqqında isə belə deyilir: «Əbu Talib yaradıcılığa və ədəbiyyatşünaslığa böyük həvəs bəsləyir və tarixçilikdə misli-bərabəri yox idi. O, güclü hafizə sahibi olaraq Xaqani, Ənvari kimi şairlərin çətin sözlərini əzbər bilir və izah edirdi. Mirzə Əbu Talib hicri qəməri (1791)-ci ildə «Xülasətül-əfkar (Fikirlərin xülasəsi)» adlı bir təzkirə təlif etmiş, orada bütün sahələri: nəzm, nəsr, inşa, risalə, əruz, qafiyə, bədii, musiqi, əxlaq, tarix, tibb və sairə haqqında məlumat vermişdir [88. 107].

Təzkirədə Vəhidi Təbrizinin də şeirşünaslığa, əruz və qafiyə elmlərinə həsr olunmuş «Müxtəsəri-Vəhidi» (Vəhidiyə xas olanlar) adlı əsərdən danışılır və bildirilir ki, bu kitab İraq və Azərbaycanda məşhur olmuşdur. Vəhidi bu əsərdə öz şerlərindən misal gətirdiyi üçün onu «Müxtəsəri-vəhidi» adlandırmışdır [88. 59].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində şeirşünaslıq, bədii elmi adlarıyla adlandırılan poetika elmi orta əsrlərdə mühəssənət (yəni gözəllik yaradan) və ya sənəat (sənətkarlıq) adlanırdı.

Mühəssənət (və ya sənəat) - sözü bədiiləşdirən, zینətləndirən, bəzəyən və ya ona gözəllik verən vasitələr sistemidir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda işlənən bədii ifadə vasitələri adı altında verilən bir çox poetik kateqoriyalar bu sistemə daxildir. Lakin bu sistemin məzmun dairəsi, bədii söz sənətinin təsirin emosional və estetik cəhətdən formalaşdırmaq baxımından daha genişdir. Orta əsr Şərq poetik sistemində əruz və qafiyə ilə yanaşı «mühəssənət»

---

* Mirzə Əbu Talib xan hicri qəməri XII (XVIII) əsr söz ustalarındandır. Atası Hacı Məhəmməd xan Təbrizi Nədirşah dövründə İsfahandan Hindistana getmiş və o, hicri qəməri 1165 (1751)-ci ildə Ləknəhur şəhərində anadan olmuş və orada boya-başa çatmışdır. Əbu Talib xan hicri qəməri 1221 (1806)-cı ildə vəfat etmişdir.

adı altında işlənən kateqoriyalar söz sənətində mühüm yer tutur. Elmi qaynaqlarda və hətta XIX-XX əsrlərdə yazılmış əsərlərdə və dərsliklərdə həmin sistem iki qismə bölünür.

1. Söz sənəti və ifadə gözəllikləri;
2. Məna sənəti, məna gözəllikləri.

Birinci bölmədə bədii sözün gözəlliyi və emosional estetik təsiri sözün forması, quruluşu və yerindən asılı olaraq öyrənilir.

İkinci bölmədə bədii söz sənətinin gözəllik və zinəti məna oyunları, məzmunun çalarları hesabına təmin edilir. Onu da qeyd edək ki, bu iki sistemə daxil olan kateqoriyalar ayrı-ayrı öyrənilsə də, onlar bir-birini tamamlayır, söz sənətinin forma və məzmun bütövlüyünün, gözəlliyinin vəhdətini təşkil edir [40. 37].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində yeri gəldikcə hər iki qismə daxil olan poetik janrlardan da bəhs olunmuş və nümunələr göstərilmişdir. Təzkirədə adı çəkilmiş ikinci qismə daxil olan janrlar aşağıdakılardır: Əks və tərd*, zülqafiyətəyn, ehat, müləmmə, həzf və s.

«Əks» sözünün mənası tərsinə çevrilməkdir. Bu bədii ifadə vasitəsi əsasən üç cürdür:

- 1) İkinci misra birinci misranın yarından tərs çevrilməsi olur;
- 2) Bir misranın əvvəl və son hissəsinin çevrilməsi;
- 3) Müqayisə edilən iki şeydən oxşayanın oxşadılardan üstün olduğunu göstərir [40. 38].

Təzkirədə Zülfüqar Şirvaninin haqqındakı bəhsdə bu janra aşağıdakı kimi nümunə göstərilmişdir: «Bədrəddin Cəcürmi «Munisül-əhrrar» (Azad adamların dostu) əsərində «tərd» və «əks» adlanan janrların izahında Mövlananın qəsidəsini vermişdir ki, aşağıdakı şeir ondandır:

Sərv ağacında vardır şən bostanı yarımın,
Yarımın bostanı var başında sərv ağacının.

---

* «tərd» sözü ərəb dilində «qovma» və «uzaqlaşma» mənasındadır.

Təəccübdür gülüstan sənubərdə gül açmış,
Sənubərdə gül açmış gülləri gülüstanın [88. 159].

Göründüyü kimi, bu şeir bəndi «əks» janrının mükəmməl nümunəsi olub janrın ikinci növünə aiddir. Təzkirədə Zülfüqar Şirvanidən daha bir nümunə göstərilmişdir ki, bu da «əks» janrının üçüncü növündədir. Şeir aşağıdakıdır:

Qar tək şəkər dodağının şirnisindən dad almış,
İşıq saçan günəş də üzündən işıqlanmış.
Qısqanır sərv ağacı o şümşad qamətinə,
Qara saçlar çövkəni ənbər topa yar imiş
[88. 159].

Bu bəhsdə Zülfüqar Şirvaninin «Zəhaf»^{*} adlanan əruz vəznində yazılmış qəsidəsi haqqında məlumat alırıq. Bu qəsidənin bir neçə beytindən müxtəlif vəznlər düzəltdiyi deyilir. Seyid Hüseyin^{**} bu qəsidəni Sədrəzəm Şirvanşah Məhəmməd Mastərinin^{***} mədhində nəzmə çəkmişdir və yeddi xalvar (üç ton yarım - K.N.) ipək mükafat almışdır. Qəsidənin başlanğıc beytləri iki əruz vəznindədir. Aşağıdakı beytlər o şeirdəndir:

Dilbərim tək çəmən yeri çiçəklərdən cavanlandı,
Bahar fəsli baş qaldırdı, yaz nəsimilə canlandı.

Dilbər boylu sərv ağacı rəqsə gəlib qollar açdı,
Bülbül bağda ahu-zarla qızıl çiçəyə yanaşdı.

---

* ərəbcə «sürünmə», «sürünərək hərəkət etmə» deməkdir.

** Zülfüqar Şirvaninin adıdır.

*** Mastər Həmədanda Qum arasında yerləşən Fərəhan şəhəri kəndlərindəndir.

Əlvan rəngli çiçəklərlə döndü cənnətə gülüstan,
Yaz nəsimi bağda süzüb, hər birinə dedi dastan.

Bu üç beytdən herəci-salim vəznində yeni bir beyt düzəlir:

Onda ki, gül dilbər tək açır gülüstanda,
Yaz nəsimi vurğun tək sürünür bostanda.

Mövlana bu qəsidəyə «Məfatihül-kəlam fi mədayihül-kəlam» (Hörmətli şəxslərin mədhində söz açarları) adını vermişdir. Bir çox söz ustaları bu qəsidəyə cavab demişlər. Onlar aşağıdakılardır: Qivami Mütərrəzinin «Bəyanül-əşar fi sənayeil-əşar» (Şeir sənətində ən gözəl sehlərin izahı), Şəms Fəxr İsfəhaninin «Məxzənül-büxur» (Əruz vəznləri xəzinəsi), Salman Savəcinin «Şərhun mümərrəd» (Mənalər xəzinəsi) və s. [88. 158].

Zülfüqar Şirvaninin daha bir qəsidəsindən bəhs olunur ki, onda üç qafiyə, üç hacib* və üç rədif vardır və qeyd olunur ki, ərəb şeirində rədif və hacib yoxdur, bu ancaq fars şeirindədir [88. 158].

Şeir in əsasını mənalı mətn, vəzn və qafiyə təşkil edir. Qafiyə üstündə qurulmuş poetik ifadə vasitələri də çoxdur. Belə bədii ifadə vasitələrindən biri şairdən xüsusi məharət və sənətkarlıq tələb edən «zülqafiyəteyindir ki, onun vasitəsilə şeirin qoşa qafiyəliliyi (cüt qafiyəlilik) deməkdir. Daha doğrusu, «zülqafiyəteyn» - beytin son iki sözünün şaquli istiqamətdə həm qafiyəliliyinə deyilir [40.40].

«Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində daha bir maraqlı janr nümunəsinə təsadüf edirik ki, bu da «inat»dır. «Naci Ordubadi»* bəhsində deyilir ki, o, Katibinin** «Şütür-hücrə» qəsidəsinin cavabında bir qəsidə demiş və onun sözlərinə «pəşşə»

---

* hacib - iki qafiyə arasında rədif, daxili rədifdir.

* Naci Ordubadi XVI əsrin görkəmli söz ustalarından olmuşdur

** Məhəmməd Katibi 1435-ci ildə vəfat etmişdir.

(milçək) sözü artırmışdır. M.Tərbiyətin «Məcməül-xəvas» təzkirəsindən götürdüyü bu qeydlərə Sadiqi Əfşarın şeirə münasibətini də əlavə edərək yazırdı: «O, bu işin öhdəsindən bacarıqla gələ bilmişdir» [88. 243]. Bu qəsidənin birinci beyti aşağıdakı kimidir:

Bəsdir bədən hicrəmdə fikir milçəyi dəvə olsun,
Mənim hicrəmdə belə milçək dəvə işini görsün [88. 243].

Bu beytdən anlaşılır ki, «Şütür hücrə» qəsidəsi inat janrının gözəl nümunəsidir.

«İnat» sözünün lüğəvi mənası «incitmək, özünü çətinə salmaq»dır. Poetik kateqoriya kimi isə şairin öz şeirində müəyyən sözləri işlətmək lüzumluluğuna deyilir [40. 42]. Rəşidəddin Vətvət isə bu bədii ifadə vasitəsinin izahını belə vermişdir: Fikrin bəzədilməsində elə sözlər işlənir ki, onların verilməməsi məzmunə heç bir xələl gətirməz. Lakin şeirin təsir qüdrətini artırmaq xatirinə bu sözlərin işlədilməsi qarşıya məqsəd qoyulur. Başqa sözlə desək, şairin öz şeirində əvvəlcədən məqsəd qoyduğu bir və ya bir neçə sözü işlətmək qabiliyyəti, yaxud kimsə tərəfindən əvvəlcədən verilən sözləri şeirinə salmaqla imtahan edilməsidir [95. 113].

Təzkirədə «əlifsiz və nöqtəsiz xütbə»dən də bəhs olunur ki, bu, orta əsrlər poeziyasında «həzf» adlanan janrın bir nümunəsidir. «Həzf» sözünün mənası «silmək», «pözmaq», «düşmək» deməkdir. Şairlər öz məharətlərini göstərmək üçün əvvəlcədən müəyyən hərfi tamamilə işlətməməyi qərara alırlar. Bu isə şairlərdən son dərəcə gərgin əmək tələb edir, bəzən isə bu iş tamamilə dolaşq şeirlə nəticələnərdi.

M.Tərbiyətin özündən qabaqkı alimlərin elmi axtarışlarının nəticəsinə tənqidi münasibət bəsləmiş, hər hansı bir sənətkarla bağlı bir fikir irəli sürmüş alim təzkirəçilərin düşüncələrini saf-çürük edərək onların ən yaxşılarından istifadə etmişdir. O, araşdırmalarında ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq yolunu aydınlaşdırmağa, elm və sənət aləminə gətirdikləri yenilikləri üzə çıxarmağa çalışmışdır. Orta əsr ədəbiyyatında baş verən yenilikləri öyrənib

üzə çıxararaq ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin orta əsrlərdəki inkişafı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. M.Tərbiyət əruz və heca vəznində yazan sənətkarlara eyni yanaşmış, üslubiyyat məsələlərində sərbəstliyi bəyənmişdir [30. 14].

«Danişməndani-Azərbaycan» təzkiyəsində orta əsrlər ədəbiyyatının «mühəssənət» adlanan kateqoriyalar sisteminin janrlarına da geniş yer verilmişdir. Təzkiyədə bu qismə aid olan janrlar aşağıdakılardır: müəmma, lüğəz, təzriq, hüsnüt-təxəllüs, mütəzəlzül, maddeyi-tarix və s.

Təzkiyədə Sadiq bəy Sadiqinin qədim və orta əsrlər şairlərinin adına yazılmış müəmma məzmunlu rübailəri olduğu qeyd olunur [88. 281]. Sadiqinin söz ustalarının və müasirlərinin adına dediyi müəmmaları «Risaleyi-müəmma» əsərində toplanmışdır. Onun müəmmaları rübai formasında olub ancaq şair adlarına həsr edilmişdir ki, bu da bir növ təzkiyəyə bənzəyir. O, külliyyatının müqəddiməsində müəmmalarından danışarkən onu «təzkiyətüş-şüəra» kimi təqdim etmişdir. Şairin 105 müəmması vardır ki, Azərbaycan şairlərindən Qətran, Əbülüla, Xaqani, Nizami, Fələki, Mücirəddin, Əsirəddin, Zülfüqar; İran şairlərindən Rudəki, Cami və başqalarının adına deyilmişdir [62. 107].

Təzkiyədə Malik Deyləmi, Bağır, Məsud Kəmaləddin Şirvani, İbrahim Təbrizi, Səbati və b. şairlərin də müəmma demək qabiliyyətləri təriflənmişdir. Əslində ərəb dilindən gəlmiş «müəmma» sözü «örtmək», «düzəltmək» mənasını daşıyan «təmiq» sözündən düzəldilmişdir ki, «anlaşılması çətin və imkansız olan söz» mənasındadır. Müəmma yazmaq və onu açmaq şairdən ayrıca hazırlıq və bilik tələb etdiyinə görə şairlər şeirin bu növünə böyük maraq göstərmişlər. Müəmma yazmaq üçün çox dil bilmək, əbcəd hesabına və eləcə də dəqiq elmlərə, astronomiyaya bələd olmaq tələb olunurdu. Müəmma şairin orta əsrdə inkişaf etmiş elmlərə münasibətini bildirir və onun hazırlığını göz önündə canlandırır. Müəmma XIV əsrə qədərki ədəbiyyatda mövqə tutmuşdu. Orta əsr mədrəsələrində hətta «elmi-müəmma» adlı xüsusi bir fənn sahəsi də var idi.

Mütəxəssislər müəmmarı elm kimi təlim etmişlər [106. 435]. «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsinin ehtiva etdiyi poetika məsələlərini öyrənərkən müəmmarı hələ XV-XVI əsrlərdə də aparıcı bir janr kimi görürük.

Orta əsr poeziyasının janrlarından biri olan «lüğəz» də təzkiyədə diqqətəlayiq, maraqlı bir janr kimi qiymətləndirilmişdir. Şairlərin lüğəz yazmaq bacarığı xüsusi vurğulanmışdır. Məsələn, «Ziyai»^{*} bəhsində deyilir: «Mövlana Ziyai gənc yaşlarında təhsil almaq üçün Xorasana və Herata getmiş, zehninin itiliyi və düşüncəsinin incəliyi nəticəsində orada şöhrət qazanmışdır. Şeyrlərinin çoxu lüğəz janrındadır» [88. 156].

«Lüğəz» müəyyən mənada «müəmma»ya oxşasa da, onları qarışdırmaq olmaz. Rəşidəddin Vətəvata görə, «lüğəz» müəmmadan sual formasında tərtib olunması ilə fərqlənir [95. 156]. Salman Mümtaz isə bu fərqi belə izah edir: «Müəmma, ümumiyyətlə, adlara, lüğəz isə hər bir şeyə və hər bir mövzuya aiddir. Lüğəz kəlməsinin farscası «çistan», türkcəsi isə «bilməcə»dir. Lüğəz türk ədəbiyyatında «nədir ol, bilməm nədir, aşıq oldum və nədir» tərkibləri ilə başlanır [67. 231].

Məzmun cəhətdən bu janrlara yaxın olan daha bir janr da «təriz»dir. Müəmma və lüğəz janrında örtülü qalan addır, təriz janrında qapalı qalan məqsəd olur. Başqa sözlə desək, təriz janrı dolaylı yolla məqsədi çatdırmaqdır. Təzkiyədə «Əbdülqadir Xacə Kəmaləddin Əbülfəzail ibn Qeybi Hafiz Maraği» məqaləsində bu janr haqqında yazılmışdır:

«Əbdülqadir nağıl edir ki, bir gün mən xəstələndim. Yanıma həkimlər gəldilər. Onların içərisində Şükufi adlı bir həkim var idi. Onun haqqında «təriz» şivəsində bir neçə beyt qoşdum və «Hüseyni» pərdəsində səkkiz zərbli bir mahnı düzəltdim. Şeyrlər aşağıdakılardır:

---

^{*} Ziyai Azərbaycanın söz ustalarından olmuşdur. Əmir Əlişir Nəvainin şagirdi olmuşdur.

Həkim, əlac et xəstələrə, aydınlaşdır sən bizə,
Səndə vardırımı heç mərhəmət, nə deyim sən bilməzə
Əlacım mənim – şahı görmək, o aydır mənə dəvə,
Bu torpağa qurbandır başım, canım yolunda fəda.
Şərbət istədikdə sən dərhal yox cavabı verirsen,
Yox səndə yara üçün məlhəm, dərmanı da bilmirsən.

Çox qanunsuz demə, danışma, gəlməz əlindən şəfa,
Xəstə Allahdan umur şəfa, ancaq ümidi ona.
Mahnı düzəlt, əmr etdin mənə, rədd etmədim onu mən,
Çalırım mahnını sazımla, eşit sən öz ağzımdan.
Əbdülqadirə Qadir şəfa versə, əcəb yox onda,
Heç də şübhəm yoxdur, Qadirin şəfası var Quranda. [88.93].

Bu şeir bir hadisəyə işarədir: Belə rəvayət olunur ki, Teymur 1386-cı ildə Azərbaycanı Cəlayirlilərdən aldığı zaman Sultan Əhməd Cəlayirin müəllimi olan Əbdülqadiri Səmərqənd sarayına göndərdi. Sonra Xoca Əbdülqadir Teymurun oğullarından Miranşah Mirzəyə nədim və sarayına baş musiqiçi oldu. Bir gün Əbdülqadir Təbriz sarayından Miran-Şahın yanından qaçdı. Bağdada, əvvəlki məmduhu sultan Əhməd Cəlayirin yanına getmək istədi. Bu Teymurlulara xəyanət etmək idi və o çağda cəzası edam idi. Lakin Əbdülqadirin Təbrizdən fərariyyəsinin səbəbləri də vardır. Teymur Miranşahın üç nədiminin Təbrizdə asılmaları üçün fərman yollamışdı. Rəvayətə görə, asılmasını əmr etdiyi üç şəxs arasında Mövlana Qütbüddin Nayi adlı musiqiçidən başqa Əbdülqadir də varmış. Miranşahın səfehəyə yaşayışı atası Teymuru sərt tədbirlərə sövq etmişdi. Bağdada qaçmaq istəyən Əbdülqadir yaxalanıb Teymurun hüzuruna gətirilir. Daha doğrusu, Teymur keçərkən onun nəzər diqqətini çəkmək üçün cəhd göstərdiyi ehtimal olunur. Xondəmirin yazdıqlarından belə anlaşılır ki, «Quran»dan fəvqəladə bir səsle bir neçə ayət oxumasıyla Teymur onu əfv etmiş və Səmərqənd sarayında baş musiqiçilik məqamına təyin etmişdi [116. 15-17].

Təzkiyədə Qivami Mütərrəzi Qivaməddin Əhmədin yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzərində də ətraflı dayanılmışdır: «Mövlana Qivami irfan, moizə və bədii mövzularda bir çox şeirlər qoşmuş, şeir sənətində və yaradıcılıqda ustad olmuşdur. Deyilənlərə görə, onun divanı yeddi min beytdən ibarətdir. Qızıl Arslanın mədhində dediyi «Bədaiyül-əşar fi sənayeil-əşar» (Şeir sənətində ən gözəl sehlər) adlı «Raiyyə» mənzuməsi onun ən yaxşı qəsidələrindən və yüz beytdən ibarətdir» [88. 64]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qivaminin ən qiymətli əsərlərindən biri kimi dəyərləndirilən «Raiyyə» qəsidəsində Qivami Şərq şeirinin bütün poetik obrazlarını məharətlə işlətməmişdir [11. 46]. M.Tərbiyət də bu qəsidədə «Hüsnüt-təxəllüs» və «Təzəlzül» adlanan bədii janrlardan da istifadə olunmasından danışmışdır. Aşağıdakı şeir bu janrdadır:

Bazarımı ürək qəmi etmişsə kasad,
Şahın mədhi bazarımı etmişdir rəvad.
Əli, ürəyi də şahdır bu Qızıl Arslan,
Əli-say bilməz, ürəyi-düşməni tanıyan.

«Hüsnüt-təxəllüs» janrının izahını Rəşidəddin Vətvət belə vermişdir: «Bu janrın məğzi ondadır ki, şair gözəlin hüsnünün vəsfindən və yaxud başqa motivdən incə üsulla hiss etdirmədən məmduhunun mədhinə keçir [95. 120]. «Təzəlzül» sözünün lüğəvi mənası isə titrək deməkdir. Poetikada isə «təzəlzül» şairin eyni şəkil, lakin hərəkənin dəyişməsilə müxtəlif mənaya malik olan sözləri işlətməsinə deyilir. Başqa sözlə, şairin hərəkələri dəyişmək hesabına şəkilcə eyni kökdən əldə etdiyi sözləri fikrin aydınlığı naminə yerinə görə işlətmək bacarığıdır. Bununla da şair «mədhi» («tərif») «qədhə» (töhmətə) çevirə bilər [40. 92].

Təzkiyədə nümunə göstərilən şeirlərin bir çoxu da «maddeyi-tarix» janrındadır. Klassik Şərq ədəbiyyatında müəyyən ictimai və təbii hadisələrə, görkəmli şəxslərin təvəllüd və vəfatına, qalaların, tarixi abidələrin tikilişinə və s. dair maddeyi-tarixlər

(xronoqramma) elmi baxımdan son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu maddeyi-tarixləri yazan şair və alimlər hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş və onların tarixini lazımlı bilmişlər. Buna görə də klassik şairlərin təvəllüd və vəfat tarixləri haqqında təzkirələrin və başqa mənbələrin verdiyi məlumatlar məhz həmin maddeyi-tarixlərlə islah olunub düzəlir. Deməli, bu maddeyi-tarixlər dürüstlüyü etibarilə ən inandırıcı mənbə mahiyyəti kəsb edir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, maddeyi-tarixlərin əksəriyyəti klassik Şərq poetikasının mürəkkəb və dolaşqı ibarə və tərkibləri əsasında tərtib edildiyi üçün bəzən onları tapmaq və ya müəyyənləşdirmək çətin olur [40. 84].

Maddeyi-tarixlər müxtəlif üsullarla göstərilir ki, bu üsulların bütün nümunələrinə «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində təsadüf edirik:

1) Rəqəmlərlə göstərilən maddeyi-tarixlər. Belə maddeyi-tarixlər aydın göstərdiyi üçün onu başqa üsullarla axtarmağa ehtiyac qalmır. Təzkirədə bu maddeyi-tarixin ən maraqlı nümunələrindən biri Möcüzəbəlişah Mücrin Marağayinin qəsidəsinin bir parçasıdır:

O tarixdə ki, it ili gəlib çatdı,
Aydın gündə it kimi xalqı dağıtdı.
Əridi ət-sümük, nə taxıl, nə buğda,
Çatmadı heç bir kəsə bircə arpa da.
Ölkəmizdə çörək tapılmaz, qıt oldu,
Aclıqdan camaatın beli cüt oldu.
Dostluq getdi, məhəbbət bilmədi insan,
Dostlar da bir-birindən oldu hərəsan.
Mın üç yüz on altıncı il bu hadisə,
Bu uğursuz, bədbəxt il bir də gəlməsə!
Gələnlə il haqda alimdir Allah ona,
Mücrim işi həsr olmuş ancaq fəğana [88.222].

Bu şeir parçası hicri qəməri 1316 (m.v. 1898/1899) –cı ildə Cənubi Azərbaycanda ictimai-iqtisadi vəziyyətdən xəbər verməsi

baxımından maraqlıdır. XIX əsrin sonlarından başlayaraq əslində imperialist dövlətlərin müstəmləkəsinə çevrilmiş İranda, o cümlədən Təbrizdə iqtisadi şəraitin ağırlaşması şəhər əhalisinin bir hissəsinin kəsbkarlıq məqsədiylə Rusiyaya getməsinə səbəb olmuşdu. M.Tərbiyə də bu şəiri öz təzkirəsinə salmaqla ədəbi prosesin baş verən ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini ifadə etməyə çalışmışdır. «Aydın gündə xalqı it kimi dağıtdı» cümləsi xalqın acınacaqlı vəziyyətinin gerçək ifadəsi idi.

2) Bir kəlmə ilə ifadə edilən maddeyi-tarixlər. Təzkirədə Təsirin bu janrda olan bir sıra qəsidələrindən bəhs olunur ki, onlardan biri də Ağarəzi şöhrətli və Məsrur təxəllüslü «Lisanül-xəvas» («Xassələrin dilini bilən») əsərinin müəllifi Həsən oğlu Məhəmmədin vəfatına həsr edilmişdir. Bu beyt aşağıdakıdır:

Vəfatı tarixini gəldim yazmağa,
Tarixi onun olmuşdur «Rəziyə» [88. 383].

Bu beytdəki «Rəziyə» kəlməsi əbcəd hesabı ilə hicri qəməri 1114 (1702) – ci ili göstərir.

Təzkirədə (bir sıra) maddeyi-tarixin bir sıra digər növlərinə – hərfələrlə, misranın bir hissəsi üzrə tərtib edilmiş maddeyi-tarixlərə də rast gəlirik. M.Tərbiyə təzkirədə Həşri Təbrizinin* təzkirə tipli iki əsərindən bəhs etmişdir ki, bu əsərlər bir çox maddeyi-tarixləri əhatə edir. Tərbiyə öz təzkirəsində yeri gəldikcə bu əsərlərdən istifadə etmişdir. O əsərlərdən biri hicri qəməri 1011 (1622) – ci ildə «Məxzənül-əsrar» (Sirlər xəzinəsi) vəznində «Rövzeyi-əbrar» (Müqəddəslər bağı) adlı mənzuməsidir. Həşri bu ildə «Rövzeyi-əthar» (Pak adamlar bağı) əsərini də yazmışdır. Nəzm və nəsr ilə yazılmış bu əsərlər Təbrizdə və ümumiyyətlə, o vilayətdə olan şeyxlər, ariflər və şairlərin məqbərələri haqqında yazılmışdır.

---

*Məhəmməd Əmin Həşri Şəmsəddin Məhəmməd Saninin ailəsindəndir. Şah Abbasın əmrinə görə onun apardığı döyüşləri nəzmə çəkmişdir.

«Rövzə» sözü əbcəd hesabla bu əsərlərin yazılma tarixidir. Həşri bu mövzunu aşağıdakı beytlə ifadə edir:

Bu rövzədə ağıl hər tərəfə çapmış,
Təlif tarixinə «Rövzə» sözü tapmış [88. 390].

M.Tərbiyə ədəbiyyatın ictimai həyatla əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq orta və yeni əsrlərdə ədəbiyyatın inkişafına təsir edən bir sıra ictimai amilləri göstərərək, ədəbi həyatın inkişafını bu amillər əsasında öyrənməyə çalışmışdır. M.Tərbiyəyə görə, hər hansı bir şairin yaradıcılığına aid düzgün elmi fikir söyləmək üçün tarixi şəraiti gözləmək başlıca şərtədir. O, bu cəhəti öz elmi yaradıcılığında həyata keçirməyə çalışmışdır. M.Tərbiyə orta əsrlər ədəbiyyatı tarixinə, poetika və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. O, ədəbiyyat və incəsənətdə müxtəlif baxışların olduğunu, bu axın və meyllərin ayrı-ayrı zümərələrin həyat və fəaliyyəti ilə səsleşməsinə özünəməxsus ifadələrlə göstərmişdir. Orta əsrlər ədəbiyyatındakı axın və meyllərin qarşılıqlı bağlılıqlarını da açmağa çalışmışdır. O, orta əsrlərdə yaşamış bir çox şair və alimlərin dünyagörüşünün hansı fəlsəfi axın əsasında təşəkkül tapmasını, hansı fəlsəfi məktəbin ideyalarından təsirləndiyini, görkəmli sənətkarların yaradıcılığının, düşüncə və baxışlarının ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin dünyagörüşündə nə kimi izlər buraxdığını da göstərmək istəmişdir. M.Tərbiyənin «Bəhmənyar», «Şeyx Mahmud Şəbüstəri», «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı oçerkləri bunun üçün gözəl nümunədir.

Görkəmli realist ədəbiyyatşünaslar kimi M.Tərbiyə də poeziyada forma və məzmunun vəhdətdə olduğunu, birinin o birisi üçün başlıca şərt olması ideyasını müdafiə etmişdir. O, ədəbi yaradıcılıqda təqlidçiliyə düşmən kəsilmişdir. M.Tərbiyəyə görə, orijinal və uğurla yazılmış bir qeyd təqlidçiliklə qələmə alınan qalın, tutumlu bir divandan üstündür. O, XVIII əsrdə Azərbaycan və İran şəhərlərində baş qaldıran «təzriq» sənəti adını daşıyan, ideyasızlığı və formalizmi şeirdə təbliğ edən ziyanlı axını rədd

etmişdir. M.Tərbiyə təzkirədə bu janrın məğzini açmaq üçün «Təzriqi» və «Tərzi Əfşar» yaradıcılığı haqqında bir qədər ətraflı danışmışdır. Təzkirədə deyilir:

«Təzkireyi-əslı ərđəbildən olub, Şamaxıda yaşamış və orada dəllallıq ilə məşğul olmuşdur. Onun şeirləri zövqsüz və məzəsizdir. Aşağıdakı beyt ondandır:

Dəvə tək tikan görürəm mən dağa çıxanda,
Gül kimi açılaram mən bağda, gülüstənda» [88. 328].

Daha sonra məlumat alırıq ki, «təzriq» bədii elmində olan bir janrdır ki, Səfəvilər dövründə yaranıb inkişaf etdirilmişdir. Ərəbdilli Təzriqi də bu şivə tərəfdarı olub, hamıdan çox bu meydana at çıpmışdır. Sam Mirzənin qeydinə görə, Sima Məşhədinin də bu şivədə təbi güclü olmuş və o, hər saatda bu şivədə min beyt deyə bilərmiş. Hidayət təxəllüsü ilə məşhur olan Xacə Hidayətulla Razi bu şivənin ustalarındandır. O, Nizaminin «Xəmsə»sinə nəzirə olaraq beş mənasız məsnəvi qoymuş, I Şah Abbas bu beş məsnəvidə şeirə oxşayan ancaq üç beyt tapdığına görə Hidayətin üç dişini çıxartdırmış, digər beytlərinin hər birinə bir qızıl pul vermişdir. Aşağıdakı şeir onun «İskəndərnamə» məsnəvisindəndir:

Ağıllısansa, tükü tikib sırıq getmə,
Öz ayağına pambıq vur, heç azar etmə.
Fələyə qarşı sən at çapıb lovğalanma,
Bizə qarşı duraraq sən çox havalanma.
Təbəssüm ilə naldan düzələr mürəbbə,
Səbr edərsən, dəyirman olar köhnə halva.

M.Tərbiyə təzriq sənətinin hələ öz dövründə tənqidə məruz qaldığını bildirərək yazırdı ki, Molla Fövqi Yəzdi Tərzinin* şivəsini

---

*II Şah Abbas dövründə Tərzi Əfşar adlı şair yeni və saxta sözlər düzəltmək üçün bu şivədən istifadə edərək bir divan tərtib etmişdir.

məsxərəyə qoyub həcv etmək üçün incə sözlər və lətifələrlə qarışıq «Fərhad və Şirin» məsnəvisini, eləcə də bir sıra qəsidə və qəzəlləri Tərzi şivəsində demişdir. Mövlana Fövqi bu haqda demişdir:

Bir zaman yoldaşların yolilə dolaşdım,
Min beş söz kələfini öz əlimlə açdım [88. 329].

Bu beytdən anlaşılır ki, M.Tərbiyə məna gözəlliyini sənətin əsas məqsədi hesab etmiş, məzmunuz formanı isə ədəbiyyatda ziyanlı bir cərəyan kimi qiymətləndirmişdir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ensiklopedist biliyə malik olan M.Tərbiyə klassik şeir poetikasını, şeirin daxili qaydalarını ən incəliklərinə qədər bilməmiş, şairlərin yaradıcılığında yüksək zövqlə nümunələr seçib öz təzkirəsində istifadə etmişdir. Lakin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsində ədəbi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş məqalələrdə müasir ədəbiyyatşünaslığın müəyyən üsurlərini görürüksə də, əsər orta əsrlər təzkirə ənənəçiliyindən mütləq mənada ayrılmamış, bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Təzkirəni müasir ədəbiyyatşünaslığa yaxınlaşdıran cəhətlərindən biri onun müqayisəli metoda əsaslanmasıdır. Müəllif bir sıra şair və ədiblər haqqında öz mülahizələrini söyləməmişdən əvvəl əsasən özündən qabaqkı təzkirəçilərin, ədiblərin münasibətini göstərmişdir ki, bu da təzkirənin elmi dəyərini bir daha artırır. Orta əsrlər təzkirələrində şəxsiyyətlər haqqındakı bioqrafik məlumatlar və onların əsrlərinin adı əksərən əksikdirsə, «Danışməndani-Azərbaycan»ın xələfi olduğu təzkirələrlə ən ümdə ortaq cəhəti verdiyi bilgilərin məlumat xarakterli olmasıdır. Yəni M.Tərbiyə bəzi ədəbi yaradıcılıqları bir-iki cümlə ilə dəyərləndirirsə də, bu, əsərin ümumi xüsusiyyətinə çevrilə bilməmişdir. Məsələn, təzkirədə ən geniş məqalələrdən biri «Saib Mirzə Məhəmmədəli Təbrizi»dir. Bu məqalədə Saibin yaradıcılığının ümumi dəyəri yalnız bir cümlədə öz əksini tapmışdır: «Saibin bütün şeirləri özlüyündə seçilmişdir, buna

---

baxmayaraq təzkirə, bəyaz və cüng yazanların hər biri öz zövqlərinə müvafiq onun külliyyatından seçib yazmışlar [88. 286].

M.Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsi ilə müqayisə oluna biləcək yeganə əsər F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları»dır ki, burada ondan kiçik bir parçanı nümunə verməklə fikrimizi bir az daha aydınlaşdırmış olacağıq. F.Köçərli «Molla Pənah «Vaqif» təxəllüs» məqaləsini bu cümlələrlə başlayır: «Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır. Molla Pənah öz zamanında bir çox ülum və fünuna vaqif olduğu üçün özünə «Vaqif» təxəllüs ittixaz etmişdir. Müasirləri onun dərin elmini və mollalığını müşahidə edib haqqında demişdirlər: «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz!» və bu istilah indi də Zaqafqaz türkləri arasında bir məsəli - məşhurdur. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar. Vaqif ziyadə zövqü səfa əhli olduğu üçün gözəl mədhində xeyli mərgüb və nazik şeirlər yazmışdır ki, onların cümləsi qəlbədən nəşət edən hissyyətdir ki, oxuyanlara dəxi sirayət edib, onları şövqü həvəsə gətirir. Molla Pənah artıq fəsih və şirinzəban və hazırcavab bir vücüd imiş ki, hər qisim mətləbi öz məqamında, münasibi-hal söylər imiş [50. 159].

Göründüyü kimi, müəllif bu giriş sözündə şairin yaradıcılığının özünəməxsus keyfiyyətlərindən bəhs etməklə onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini də ustalıqla müəyyənləşdirmişdir. M.Tərbiyə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi üçün müəyyən mənada F.Köçərlidən artıq iş görmüşdürsə də, məhz bu cəhətinə görə «Danışməndani-Azərbaycan», «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» əsərinin qazandığı ada və şöhrətə nail ola bilməmişdir. Lakin bu kəsir cəhətinə baxmayaraq M.Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsi F.Köçərlinin yaratdığı ədəbiyyat tariximizin yarımçıq səhifələrini doldurması baxımından ədəbiyyatşünaslığımız üçün əvəzsiz mənbələrdən biridir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin bir janr və mərhələsi olan təzkirələrin sistemli tədqiqi üçün apardığımız araşdırmamızda aşağıdakı ümumi nəticələrə gəlirik:

1. Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixi XV-XVI, XVII-XVIII və XIX-XX əsrlərə bölünə biləcək inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Birinci mərhələdə Azərbaycan təzkirəsi Herat təzkirəçilik məktəbinin təsiri altında formalaşmış, II mərhələdə fars təzkirə ənənəçiliyinə uymuş, III mərhələdə isə milli-regional xarakter kəsb etmişdir.

2. Məhəmmədli Tərbiyətin «Danişməndani-Azərbaycan» əsəri ilk baxışda orta əsrlər təzkirə ənənəçiliyinin davamı kimi görünə də, bu janrın məhdudiyətlərindən qurtularaq öz yenilikləri, məlumatlarının elmiliyi və dəqiqliyi ilə ilk ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarından biridir.

3. «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsi V-XI əsrlər Azərbaycan poeziyası haqqında məlumat verən ilk təzkirədir. Məhəmmədli Tərbiyə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu dövrün ilk mütəxəssisidir.

4. «Danişməndani-Azərbaycan» təzkirəsində orta əsrlər ədəbiyyatımızın xüsusilə XI-XII əsrlər mərhələsi geniş öyrənilmişdir.

5. M.Tərbiyətin təzkirəsinin adı Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Əssar Təbrizi, Sadiq bəy Sadiqi, Saib Təbrizi, Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü, Mirzə Fətəli Axundzadəyə həsr olunmuş məqalələrinə görə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin ilk səhifələrinə yazılmışdır.

Tədqiqat zamanı bir sıra problemlər də üzə çıxmışdır ki, bundan sonra təzkirəçilik sahəsində aparılacaq araşdırmalarda bunlar öz həllini tapsa, ədəbiyyat tarixçiliyimizin uğurlarından olar. Bu məsələləri isə aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Qədim Yunan ədəbiyyatında olan ilk antoloji toplularla

Şərq təzkirələri müqayisə olunmalı;

- Şah Qasim Ənvarın «Təzkirətül-övlia» əsəri və Dövlətsah təzkirəsində adı çəkilən Şeyx Əttarın təzkirəsi haqqında məlumat toplanmalıdır ki, Azərbaycan təzkirəçiliyinin genezisinin və inkişaf tarixinin həqiqi səhifələri açılsın.

- Təzkirə ilə digər ədəbi növ olan antologiya, salnamə, qamus, tövhid, hədiqə, vəfəyat və s.-nin ortaq və fərqli cəhətlərinin aydınlaşdırılması da ədəbiyyatşünaslığımızın toxunulmamış sahələrindən biridir.

- Araşdırmamızda ilk dəfə olaraq təzkirənin tədqiqi tarixinin ümumi xülasəsi verilmişdir. Lakin yalnız bununla kifayətlənmək olmaz. Çünki orta əsrlər Azərbaycan təzkirəçiliyi ümumşərq kontekstindən öyrənildiyindən Şərq ölkələri ədəbiyyatşünaslığında və digər şərqşünas alimlərin elmi-tədqiqat əsərlərində Azərbaycan təzkirələrinin tədqiqi tarixinin ayrıca bir mövzu olaraq öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir.

- Və nəhayət, təzkirələrin tərcümə və transliterasiya olaraq nəşr edilməsi tədqiqatımızda bu elmi-ədəbi janrın öyrənilməsi sahəsində atılan ən əhəmiyyətli addımlardan biri kimi qiymətləndirilmişdir. Buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əhəmiyyətli mövqe qazanan «Töhfeyi-Sami», «Məcmül-xəvas», «Atəşkədə», «Nigaristani-Dara», «Təzkireyi Məhəmmədşahi» və s. təzkirələr Azərbaycan dilində nəşr olunmadıqca bu işi bitmiş hesab etmək olmaz.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1964.
2. Ağayev İ. Əlabbas Müznib: Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr, Bakı, Elm, 2003.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, EA Az. F., 1943.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1944.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, ƏDİ, 1960.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası (XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şəri). 20 cildə, III c., Bakı, Elm, 1984.
8. Azəroğlu B. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, Yazıçı, 1981.
9. Allahverdiyeva Z.A. Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (40-cı illər) (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1991.
10. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1956.
11. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998.
12. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı, Elm, 1988.
13. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı, Elm, 1988.
14. Bağırov Ə. Məhəmmədəğa Müctəhidzadə. «Riyazül-əşiqin» (ön söz). Bakı, 1995.
15. Bağırov Ə. Mir Möhsün Nəvvab (ön söz). Bakı, 1998.
16. Beqdeli Q. Əvhədinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
17. Beqdeli Q. Qətran Təbrizi və onun divanı (müqəddimə). Bakı, 1963.
18. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu.

- Bakı, 1970
19. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı, 1979.
  20. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. I c., Bakı, 1981.
  21. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II c., Bakı, 1983.
  22. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c., Bakı, 1988.
  23. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar (1900-1985-ci illər). Bakı, Elm, 1990.
  24. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Elm, 1989.
  25. Feyzullayeva V. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə»si haqqında maraqlı tədqiqat. Bakı, «Azərbaycan» jurn., №9, 1979.
  26. Feyzullayeva V. Füzulinin ömür yolu. Bakı, 1995.
  27. Feyzullayeva V. Əhdi Bağdadi və onun «Gülşənüş-şüəra» təzkirəsi. Bakı, «Ədəbiyyat məcmuəsi», 2000.
  28. Qafar Kəndli. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı, 1964.
  29. Qafar Kəndli. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı, 1989.
  30. Qafar Kəndli, İsmayıl Şəms. Böyük Azərbaycan alimi, ədibi Mirzə Məhəmmədli Tərbiyə Təbrizi (müqəddimə). Bakı, Azərneşr, 1987.
  31. Qarayev N. «Təzkireyi-ziyayi» və «Təzkireyi – Nəvvab» haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan əlyazması xəzinəsi. IV c., Bakı, 1976.
  32. Qarayev N. Poetik məclislər. Bakı, Yazıçı, 1987.
  33. Qasımsadə F. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərneşr, 1962.
  34. Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı,

- Maarif, 1966.
35. Qasımov R. Məhəmmədəğa Müştəri (Müctəhidzadə). Bakı, «Ulduz» jurn., 1988.
  36. Qəhrəmanov Ə. Ümumi bibliografiyanın əsasları. Bakı, Azərb. Dövlət Kitab Palatası. 1958.
  37. Qəhrəmanlı N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrləşdimə problemləri. Bakı, Qartal, 1997.
  38. Qəhrəmanlı N. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi. (XIX-XX əsrlər). (doktorluq dissertasiyası) Bakı, 1999.
  39. Qəmbərqızı R. Firudin bəy Köçərli və onun «Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri (müqəddimə). Bakı, Elm, 1978.
  40. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası. Bakı, Yazıçı, 1991.
  41. Hacıyeva A. «Riyazül-əşiqin» və «Təzkireyi-Nəvvab» təzkirələrinin müqayisəli təhlili. Tədqiqələr (elmi məcmuə). Bakı, 1999.
  42. Hacıyeva A.A. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 2004.
  43. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. I hissə. Bakı, Yazıçı, 1993.
  44. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə bir baxış. II hissə. Bakı, 1998.
  45. Heyət C. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı, Elm, 1996.
  46. Həməzəyeva R. Seyid Əbülqasim Nəbatı. Bakı, Yazıçı, 1992.
  47. Həsənzadə T. Cənubi Azərbaycanın sənət adamları. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu (Yaxın-uzaq keçmişimiz və əlyazmalarımız). Bakı, 1997.
  48. Hüseyni Ə. Nəbatinin seçilmiş əsərlərinə müqəddimə. Bakı, 1985.
  49. Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı, Yazıçı, 1989.
  50. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c., Bakı, Elm, 1978.
  51. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., Bakı, 1981.
  52. İsmayıl H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1928.
  53. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı,

- Elm, 1972.
54. Mahmudov M. Piyada Təbrizdən Şama qədər. Bakı, Yazıçı, 1982.
  55. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-XII əsrlər. Bakı, Elm, 1983.
  56. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1988.
  57. Məmmədova M. Orta əsrlər təzkiyəsi. Bakı, «Elm və həyat», 1974, №12.
  58. Məmmədova M. «Təzkiyətüş-şüəra» və onun əlyazma nüsxələri. Bakı, «Azərbaycan» jurn., 1980, №9 .
  59. Məmmədova M. Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Örnək, 2001.
  60. Məmmədova P. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 2000.
  61. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1978.
  62. Muradova M. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1999.
  63. Musayeva A., Musayev C. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 1997.
  64. Musayev İ.T. Riyazül-əşiqin. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. D-207-7564.
  65. Musaxanlı A. Feodalizmdən əvvəlki dövrlər. Ədəbiyyatda iş kitabı. Bakı, 1928.
  66. Müctəhidzadə N. Riyazül-əşiqin. Bakı, Azərbaycan, 1995.
  67. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986.
  68. Mümtaz S. Təzkiyələr. 2 vərəq, fond №24. inv.siyahı 1, saxlama vahidi №414.
  69. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, Tural –Ə, 2001.
  70. Nağıyeva C. «Məcalisün-Nəfais» və onun 2 əlyazması. Azərbaycan Əlyazmalar xəzinəsi. IV c., Bakı,1976.
  71. Nəbiyev B. Firudin bəy Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984.

72. Nəcəfov N.H. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı, Maarif, 1987.
73. Nəvvab M.M. Təzkieyi-Nəvvab. Bakı, Azərbaycan, 1998.
74. Nurəliyeva T. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti. Bakı, Şərql-Qərb, 1998.
75. Rəhimov Ə. Əbdi bəy Şirazi. Bakı, Elm, 1970.
76. Rüstəмова A. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979.
77. Rüstəмова A. Nizami və onun poeziya sələfləri. Bakı, Elm, 1999.
78. Seyidov M. Qövsü Təbrizi. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1963.
79. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982.
80. Sultanlı Ə. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1958.
81. Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı (mərhələlər və konsepsiyalar). Bakı, Ozan, 1997.
82. Şirvani S.Ə. Əsərləri, III c., Bakı, 1974.
83. Tağıyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İran kəndlilərinin vəziyyəti. Bakı, Elm, 1968.
84. Talıbzadə K.A. Ədəbi irs və varislər. Bakı, Azərnəşr, 1974.
85. Talıbzadə K.A. Ədəbi – estetik fikrimizin qaynaqları və əsas istiqamətləri. Bakı, «Azərbaycan» jurn., 1984, №5.
86. Talıbzadə K.A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. 1800-1920-ci illər. Bakı, Maarif, 1984.
87. Tərbiyə M. Danişməndani-Azərbaycan. Tehran, 1314.
88. Tərbiyə M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1987.
89. Topalova A. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin» təzkirəsi (namizədlük dissertasiyası). Bakı, Elm, 2001.
90. Yusifov X. Məhsəti Gəncəvi. Bakı, Yazıçı, 1984.

Rus dilində

- 91.Абдуллаев И., Хикматуллаев Х. Самаркандские ученые. Ташкент, 1969.
- 92.Бакыханов А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991.
- 93.Кабулова Р.Б. Тезкире Садык бека Садики. Мажмаул-хавас» и его роль в изучение истории тюркоязычной литературы (вторая половина XVI- начало XVII вв.). Ташкент, 1979.
- 94.Крымски А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981.
95. Ватват Решидеддин. Сады волшебства. Москва, 1982.

Türk dilində

- 96.Banarlı N.S. Resimli Türk Ədəbiyyatı Tarihi. I c., İstanbul, 1987.
- 97.Banarlı N.S. Resimli Türk Ədəbiyyatı Tarihi. II c., İstanbul, 1989.
- 98.Насијева М., Таракчи С., Гөктүрк. Azərbaycan Edebiyatı sözlüğü. Ankara, 1998.
- 99.Harun T. Sehi, Latifi, Aşık Çelebi Tezkirelerine göre XVI y.y.'da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi. İzmir, 1985.
- 100.Kabaklı A. Türk Edebiyatı Tarihi. 5 ciltte, I c., İstanbul, 1983.
- 101.Karahan A. Füzuli. Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti. Ankara, 1989.
- 102.İnal M.K. Son Devr Türk Şairleri. İstanbul, 1958.
- 103.İslam Ansiklopedisi. «Tezkire» (Abdulkadir Karahan), XII cilt, səh. 226-230, İstanbul, 1979.
- 104.İslam Ansiklopedisi. «Kamus» (Hulusi Kılıc), XXIV cilt, səh.287-288, İstanbul, 2001.
- 105.İslam Ansiklopedisi. «Tabakat» (Heffening), XI cilt, səh. 590-592, İstanbul, 1970.
- 106.İslam Ansiklopedisi. «Muamma» (Cavid Baysui), VIII cilt, səh.435-438, İstanbul 1970.
- 107.Levend A.S. Türk Edebiyatı Tarihi. I c., Ankara, 1984.
- 108.Levend A.S. Türk Edebiyatı Tarihi. II c., Ankara, 1986.

109. Levend A.S. Ali Şir Nevai. Hayatı, Sanatı ve Kişiliği. 4 ciltte, I c., Ankara, 1965.
110. Maren M.Q. Edebiyat Biliminin Yöntemleri. İstanbul, 1995.
111. Resulzade M.E. Nizami. Ankara, 1981.
112. Tampınar A.H. XIX yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1983
113. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi (Azərbaycan Türk Ədəbiyyatı. Seyid Əbülqasım Nebati). VI c., Ankara, 1993.
114. Türk Dili və Edebiyatı Ansiklopedisi. «Tezkire» maddesi.
115. Vellek R., Varren A. Tarih ve Biyografi. İstanbul, 1992.
116. Yılmaz Öztuna. Abdülkadir Meraği. Ankara, 1988.

Fars dilində

117. Müctəhidi M. Ricali-Azərbaycan dər əsri məşrutıyyət. Tehran, 1321.
118. Sami S.M. Təhfeyi-Sami. Tehran, 1317.
119. Səmərqəndi D. Təzkirətüş-şüəra. Tehran, 1327.

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Təzkiyə – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin bir janr və mərhələsi kimi	
1.1. Təzkiyənin tədqiqi tarixinə baxış	8
1.2. Azərbaycanda təzkiyəçilik ənənəsi: ilkın qaynaqlar və tədqiqatlar	15
1.3. Məhəmmədli Tərbiyətin «Danışməndani -Azərbaycan» təzkiyəsinin quruluşu və təsnifatı	50
1.4. «Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsinin tərcüməsinin orijinala müqayisəsi	63
II FƏSİL. Məhəmmədli Tərbiyətin «Danışməndani- Azərbaycan» təzkiyəsində ədəbiyyat məsələləri	
2.1. Təzkiyədə XI əsrə qədərki Azərbaycan şeri	67
2.2. XI-XII əsr Azərbaycan şairləri haqqında	73
2.3. Təzkiyədə klassik ədəbi irsin tədqiqi.(XII-XVIII əsrlər) ...	84
2.4. XIX əsr və Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyat tarixçiliyi məsələləri	100
2.5.«Danışməndani-Azərbaycan» təzkiyəsində poetika məsələləri.	104
NƏTİCƏ	120
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	122

KÖNÜL NƏHMƏTOVA

**MƏHƏMMƏDƏLİ TƏRBİYƏTİN
«DANIŞMƏNDANI-AZƏRBAYCAN» ƏSƏRİ**

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

*Kompüter dizayneri: **Zahid Məmmədov***
*Texniki redaktor: **Rövşanə Nizamiqızı***

Yığılmağa verilmiş **05.07.2012**
Çapa imzalanmış **21.09.2012**
Şerti çap vərəqi **8,2**. Sifariş № **589**
Kağız formatı **60x100 1/16**. Tiraj **500**

**Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.**
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: **497-16-32; 050-311-41-89**
Ünvan: **Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.**

132-de bagla